

Universiteit
Leiden

The Netherlands

**Het geheim van de ministeriële
verantwoordelijkheid : de verhouding tussen
koning, kabinet, kamer en kiezer, 1848-1905**
Slijkerman, D.S.

Citation

Slijkerman, D. S. (2011, November 29). *Het geheim van de ministeriële verantwoordelijkheid : de verhouding tussen koning, kabinet, kamer en kiezer, 1848-1905*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/18154>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/18154>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Noten

1 Inleiding: tussen dromen en daden

- 1 In 2009 deed een Kamercommissie de aanbeveling om selectiever om te gaan met spoeddebatten: *HTK 2008-2009*, 31 845.
- 2 Ibidem, 32.
- 3 Vgl. Te Velde, 'Van grondwet tot grondwet', 173; Te Velde, 'De drie fasen van de constitutionele monarchie', 110. Te Velde hanteert hier de definitie van de vier k's.
- 4 De Bosch Kemper, *Geschiedenis van Nederland na 1830*, deel 3, 114 en 130; Van Velzen, *De ongekende ministeriële verantwoordelijkheid*, 436-440. Zie ook Bornewasser, 'Ministeriële verantwoordelijkheid vóór en na 1848', 74-79.
- 5 Kooistra en Koole, *Beatrix*, 41-43, 54-55, 91-94 en 162-163; Van Wijnen, *De macht van de Kroon*, 180-188.
- 6 *HTK 1848-1849*, 521 (toespraak van 22 mei 1849).
- 7 Bogdanor, *The Monarchy and the Constitution*, 5.
- 8 Vgl. Birch, 'Responsibility in British Politics', 26-27 en idem, *Representative and Responsible Government*, 133-134; Wicks, *The Evolution of a Constitution*, 53-59; Langford, 'Prime Ministers and Parliaments', 382-394; Peters, 'Pitt as a Foil to Bute', 99-115.
- 9 Erskine May, *The Constitutional History of England*, deel 1, vooral 11-16, 31, 39-40 en 89.
- 10 Le May, *The Victorian Constitution*, 21; Mackintosh, *The British Cabinet*, 119-121; Birch, 'Responsibility in British Politics', 28; Birch, *Representative and Responsible Government*, 135; Harvey en Bather, *The British Constitution*, 233-234; Norton, 'Government Defeats in the House of Commons', 36-39.
- 11 Diependaal, 'Bagehot revisited'; Amery, *Thoughts on the Constitution*, 13-14 en 21-28; Cannadine, 'The Context, Performance and Meaning of Ritual', 107.
- 12 Woodhouse, *Ministers and Parliament*, 15; Mackintosh, *The British Cabinet*, 20. Engelse monarchen hebben sinds koningin Victoria soms nog op eigen initiatief gehandeld: Brazier, 'The Monarchy', 71-72; Turpin en Tomkins, *British Government and the Constitution*, 356 en 366.

- 13 Stahl, *Die gegenwärtigen Parteien in Staat und Kirche*, vooral 114-129, 163-176 en 319-337.
- 14 Constant, *Cours de politique constitutionnelle*, deel 1, 8-28 en 187-188; idem, *Principes de politique et autres écrits*, 441 en 463-465; Meijer, 'Moeder en zoon', 196-197; De Meij, 'Een koning zonder politieke macht', 23-42.
- 15 Van den Driessche, *Politieke ministeriële verantwoordelijkheid*, 173-174 en 176; zie ook noot 39.
- 16 Dölle, 'De constitutie voor het Koninkrijk Holland van 1806', 39-40; *Verzameling van Nederlandsche staatsregelingen*, III-III2 en III5.
- 17 *Publicatie van zijne majesteit den koning van Holland*, 3 en 21; *Verzameling van Nederlandsche staatsregelingen*, III en III7; De Gou, *De staatsregeling van 1805 en de constitutie van 1806*, 678 en 684, zie ook artt. 26 en 27 (678) en art. 51 (681).
- 18 *Verzameling van Nederlandsche staatsregelingen*, 135, respectievelijk 170.
- 19 Evenzo Lagemans, *De leer der ministeriële verantwoordelijkheid*, 73-75.
- 20 Uit het betoog van Van Velzen, *De ongekende ministeriële verantwoordelijkheid*, 42, 89-91, 121, 139-140, 219, 292, 315-317 en 343-344 blijkt dat het Engels model toonaangevend is geweest voor de Belgen en dat zij daarnaast waren geïnspireerd door Benjamin Constant. Dit gold ook voor Nederlandse politici, onder wie Van Hogendorp, Donker Curtius en Thorbecke (ibidem, 121-122, 362, 364-365, 367, 396-397 en 423).
- 21 Slijkerman, *In dienst van de Kroon*, 23 en 63-64; Santegoets, 'Het Verenigd Koninkrijk 1815-1830', 221-224 en 228; Van Raalte, *De werkelijke betekenis en functionering van het Nederlandse koningschap*, 4-5. Voor de achtergrond van deze politiek: Van Sas, *Onze natuurlijkste bondgenoot*, 340-342.
- 22 *HTK 1826-1827*, 362-371, daar 362-364. In deze rede nam Van Maanen afstand van de trias politica van Montesquieu. Hij beweerde dat het onderscheid in drie onafhankelijke machten vreemd was aan de Nederlandse grondwet. Vgl. Asser, *Verhandeling over de verantwoordelijkheid*.
- 23 Hooykaas, 'De politieke ontwikkeling in Nederland 1830-1840', 306-314; Van Zanten, *Schielijk, winzucht, zwaarhoofd en bedaard*, 297-326; Van Velzen, *De ongekende ministeriële verantwoordelijkheid*, 355-394.
- 24 Van Velzen, ibidem, 232 en 245; Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 418-421.
- 25 Bornewasser, 'Ministeriële verantwoordelijkheid onder koning Willem II', 444-448 en 453-458, alsmede het vervolg hierop: Bornewasser, 'Ministeriële verantwoordelijkheid vóór en na 1848', 75-81. Vgl. Rosanvallon, *Le sacre du citoyen*, 149-150.
- 26 Boogman, *Rondom 1848*, 23; Bornewasser, 'Ministeriële verantwoordelijkheid onder koning Willem II', vooral 457-458; Bornewasser, 'Ministeriële verantwoordelijkheid vóór en na 1848', vooral 74-86.
- 27 Bornewasser, 'Ministeriële verantwoordelijkheid onder koning Willem II', 453-454.
- 28 Zie voor Groot-Brittannië: Roberts, 'The Growth of Ministerial Responsibility',

- 222-226; Birch, 'Responsibility in British Politics', 25-29; Birch, *Representative and Responsible Government*, 131-136. Zie voor Frankrijk: Prélot en Boulois, *Institutions politiques et droit constitutionnel*, 100, 724, 847-848 en 859-860; Cabanne, *Introduction à l'étude du droit constitutionnel*, 141-142, 214-215, 235-236 en 248; Maus, *Le parlement sous la Ve République*, 115-124 (er wordt alleen gesproken van politieke ministeriële verantwoordelijkheid); Baufumé, *Le droit d'amendement et la constitution*, 423-438 en 534-535 (er wordt alleen gesproken van politieke ministeriële verantwoordelijkheid); Burdeau, Hamon en Troper, *Droit constitutionnel*, 113-115, 353-355 en 404-407. Zie voor Duitsland: Hammer, *Ministerverantwortlichkeit*, 49-123, vooral 59, 68, 72-73, 80-94 en 121-123; Karpen, *La constitution de la République Fédérale d'Allemagne*, 34, 39, 237 en 250-253. Zie voor België: Delpérée en Verdussen, *La responsabilité pénale*. Hierin wordt – merkwaardig genoeg – juist een oproep gedaan om de strafrechtelijke ministeriële verantwoordelijkheid afdoende te regelen zodat ministers ook een speciale strafrechtelijke veroordeling niet kunnen ontlopen (zie vooral Alen, 'De strafrechtelijke verantwoordelijkheid', 101-137, zie echter 108).
- 29 Zie bijvoorbeeld de hierna genoemde boeken. Van de boeken die de laatste tijd zijn verschenen, kunnen ook worden genoemd: Belinfante en De Reede, *Beginselen van het Nederlands staatsrecht*; Vermeulen, Krijnen en Roos, *De koning in het Nederlandse staatsrecht*; Van den Driessche, *Politieke ministeriële verantwoordelijkheid*; Burkens e.a., *Beginselen van de democratische rechtsstaat*; Kortmann, *Constitutioneel recht*; Visser, *In dienst van het algemeen belang*.
- 30 [Donker Curtius], *Proeve over de verantwoordelijkheid van ministers en andere ambtenaren*, iv.
- 31 Thorbecke, *Proeve van herziening der grondwet volgens de Aanteekening*.
- 32 Donker Curtius, *Proeve eener nieuwe grondwet*, 1 en 17-22 (vooral de artikelen 49, 62 en 65).
- 33 Lagemans, *De leer der ministeriële verantwoordelijkheid*.
- 34 Buys, *De grondwet: toelichting en kritiek*.
- 35 Commissie-Scheltema, 'Steekhoudend ministerschap', vooral 9, 13-15, 16 en 53. Vgl. Bovend'Eert, 'Ministeriële verantwoordelijkheid voor leden van het koninklijk huis'.
- 36 Bovend'Eert, *Ministeriële verantwoordelijkheid*.
- 37 Van Velzen, *De ongekende ministeriële verantwoordelijkheid*, 179, 181 en 466 benadrukt dat de ministeriële verantwoordelijkheid juist bij afwezigheid van een grondwettelijke bepaling altijd van kracht is geweest. Hij bespreekt vele geschriften waarin de ministeriële verantwoordelijkheid ter sprake wordt gebracht. Deze waren vooral afkomstig uit de zuidelijke Nederlanden. De auteurs waren geïnspireerd door de Franse theoreticus Benjamin Constant en door de lange Engelse traditie. De juridische benadering van Van Velzen overheerst enigszins zijn historische analyse. Zie recensie Slijkerman, 'Ministeriële verantwoordelijkheid en de Belgische afscheiding'. Zie ook: Van Velzen, 'Thorbecke en de ministeriële verantwoordelijkheid'.

- 38 Visser, *In dienst van het algemeen belang*.
- 39 Elzinga, 'De politieke ministeriële verantwoordelijkheid', 47 verzet zich enigszins tegen deze tendens, omdat hij een duidelijk verband ziet tussen parlementaire controle, verantwoordelijkheid en de vertrouwensregel.
- 40 Bornewasser, 'Ministeriële verantwoordelijkheid onder koning Willem II', 437-439. Vgl. Bieringa, 'Vrijheid in het Nederlandse politieke debat', 305-324.
- 41 Bijvoorbeeld: Elzinga, 'De politieke ministeriële verantwoordelijkheid', 45.
- 42 Drewry, 'The Executive: Towards Accountable Government?', 199-201; Oliver, 'Ministerial Accountability', 79. Het Engels debat over de vormen en soorten van verantwoording begon in de jaren tachtig.
- 43 Het begrip 'ministeriële verantwoordelijkheid' werd in de grondwet zo breed geformuleerd dat latere ontwikkelingen en deze interne organisaties in feite daaronder vallen. Anders: Ankersmit, 'Wat er mis is met de ministeriële verantwoordelijkheid' en Ankersmit, 'Het staatsrecht versus de politieke partij', 139. Ankersmit beperkt de betekenis van ministeriële verantwoordelijkheid in de grondwet van 1848 – ten onrechte, zo zal uit het vervolg blijken – tot alleen verantwoordelijkheid van ministers voor het koninklijk handelen. Over ministeriële verantwoordelijkheid in relatie tot ambtenaren is inmiddels veel gepubliceerd, zie bijvoorbeeld Verhey, *De zwoegers uit het vooronder*.
- 44 Vgl. Voermans, 'De Tachtigers in het recht'. In het Meerenberg-arrest ging de Hoge Raad uit van het idee dat regels van de uitvoerende macht gebaseerd moeten zijn op parlementaire wetgeving. Zoals uit het vervolg zal blijken, stond dit vraagstuk al ter discussie bij de grondwetsherziening van 1848.
- 45 Bij spelling, noten- en bronvermelding, zoals van parlementaire stukken, heb ik de historiografische annotatie en het Groene Boekje gevolgd. Begrippen zoals grondwet en koning worden daarom, anders dan in de juridische literatuur, niet met een hoofdletter geschreven.
- 46 Van 't Veer, *Maar majesteit! Koning Willem III en zijn tijd*, 17-18 en 50-52.
- 47 Zie bijvoorbeeld: Te Velde, 'Constitutionele politiek', 146-181; Aerts, 'Persoonlijkheid in de politiek', 173-188; De Haan, *Het beginsel van leven en wasdom*, 10, 61-62, 66 en 211-212; Turpijn, *Mannen van gezag*.
- 48 Vgl. Van Raak, *In naam van het volmaakte*, 68 (volgens Van Raak had Thorbecke 'onvoldoende oog voor de meerduidigheid van de grondwetsbepalingen, voor de uiteenlopende ideeën over de politieke functie van de grondwet én voor de oppositie tegen zijn voorstellen'); De Haan, *ibidem*, 214 en 'Het onderwijs in de grondwet', 203 en 209.

2 Het koninklijk initiatief tot de grondwetsherziening van 1848

- 1 HTK 1847-1848, 1-2, daar 2. Zie ook Belinfante, *Handelingen van de regering*, deel 1, I.

- 2 Hugenholtz, *Het geheim van paleis Kneuterdijk*, 25, 28, 276-278 en 290.
- 3 *HTK* 1847-1848, 1-2, daar 2. Zie ook Belinfante, *Handelingen van de regering*, deel 1, 1-2.
- 4 Hugenholtz, *Het geheim van paleis Kneuterdijk*, 299-300. Vgl. Van Randwijck, *De geschiedenis der zeven en twintig ontwerpen*, 7, 24-26 en 29-33.
- 5 Hugenholtz, *ibidem*, 301-302. Vgl. Suttorp, *F.A. van Hall*, 64-77 en Gleichman, *Mr. F.A. van Hall*, 126-153, vooral 151-152.
- 6 Hugenholtz, *ibidem*, 24-29 en 277-304.
- 7 'Onlusten te Londen en te Glasgow' en 'Duitsche post. (onlusten in Beijeren)' in: *NRC* 9 maart 1848.
- 8 'Grondwetsherziening' in: *ibidem*, 11 maart 1848.
- 9 'De wets-ontwerpen tot verduidelijking en wijziging van de grondwet. 11' in: *Amsterdamsche Courant* 15 maart 1848.
- 10 'Wat wordt gevraagd? Wat wil men geven? Wat ontnemen?' in: *NRC* 13 maart 1848.
- 11 Hemels, *Op de bres voor de pers*, 281.
- 12 'Per telegraaf. s'Gravenhage, 14 maart (11 uur)' in: *Amsterdamsche Courant* 15 maart 1848.
- 13 'Amsterdam, 15 maart (7 ure)' in: *ibidem*, 16 maart 1848.
- 14 'Van den koning kan slechts goed uitgaan' in: *NRC* 15 maart 1848.
- 15 'Gewigtige tijding betreffende de grondwetsherziening' in: *ibidem*, 14 maart 1848. Zie ook Colenbrander, 'Bijdragen tot de kennis van het jaar 1848. 11', 60-62.
- 16 Robijns, 'Engelbert van Bevervoorde tot Oldemeule', 36-41.
- 17 Tamse, *Memoires van een enfant terrible*, 82. Zie ook Duyverman, *Uit de geheime dagboeken van Aeneas Mackay*, 37 en Stuurman, *Wacht op onze daden*, 149.
- 18 Van Randwijck, *De geschiedenis der zeven en twintig ontwerpen*, 52-56, daar 54. Dit verslag bevat overigens diverse taalfouten; het moet zijn: 'les quatre', 'événements' en 'M'a abandonné'.
- 19 Robijns, *Radicalen in Nederland*, 246-247.
- 20 Vgl. Bevaart, 'Koning Willem 11 en de geconcentreerde defensie'. Bevaart betoogt dat Willem 11 consequent was in planvorming en uitvoering op het gebied van oorlogsvoering en daarbij belangrijke prestaties neerzette, terwijl daarvan in de geschiedschrijving onvoldoende rekenschap werd gegeven. Zie ook Bornewasser, 'Koning Willem 11', 310-311. Bornewasser beschouwt Willem weliswaar als wispelturig, maar laat wel zien dat hij consequent vasthield aan zijn hervormingsijver.
- 21 *HTK* 1847-1848, 247-249, daar 248. Zie ook Belinfante, *Handelingen van de regering*, deel 1, 97.
- 22 'Niet officieel gedeelte. Amsterdam, 24 maart' in: *Amsterdamsche Courant* 25 maart 1848; 'Niet officieel gedeelte. Amsterdam, 25 maart' in: *ibidem*, 27 maart 1848. Zie ook: Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 15-53.
- 23 'Binnenland. Rotterdam, 24 maart' in: *NRC* 25 maart 1848; 'De noodzakelijkheid van rust en orde' in: *ibidem*, 27 maart 1848.
- 24 'Ingezonden stukken. Eenige woorden uit de zeven stukjes, enz., uitgegeven in

- october, november en december 1830, door Gijsbert Karel Grave van Hogendorp' in: *ibidem*, 24 maart 1848.
- 25 'Niet officieel gedeelte. Amsterdam, 30 maart' in: *Amsterdamsche Courant* 31 maart 1848.
- 26 Stuurman, *Wacht op onze daden*, 141-142; Van Tijn, 'Het sociale leven in Nederland 1844-1875', 145-150.
- 27 *HTK* 1847-1848, 267. Zie ook Belinfante, *Handelingen van de regering*, deel I, 107.
- 28 *Ibidem*, 268, respectievelijk 110.
- 29 *Ibidem*, 269, respectievelijk 115.
- 30 *Ibidem*, respectievelijk 117.
- 31 'Niet officieel gedeelte. Amsterdam, 4 april' in: *Amsterdamsche Courant* 5 april 1848.
- 32 'Hoe zal over het ontwerp van grondwet, door den koning goedgekeurd, beraadslaagd worden?' in: *NRC* 4 april 1848.
- 33 *HTK* 1847-1848, 275. Zie ook Belinfante, *Handelingen van de regering*, deel I, 121.
- 34 *Ibidem*, 278, respectievelijk 133.
- 35 Van Hogendorp greep deels terug op de instellingen van de voormalige republiek en gebruikte daarnaast elementen van de Engelse constitutie en uit de Franse tijd, zie Slijkerman, *In dienst van de Kroon*, 38-39. Vgl. Van Raalte, *De voorstellen tot grondwetsherziening*, 8. Van Raalte heeft het over de grondwet van 1814, niet over Van Hogendorp als autor intellectuelis.
- 36 *HTK* 1847-1848, 281. Zie ook Belinfante, *Handelingen van de regering*, deel I, 145. Ik heb dit citaat niet kunnen achterhalen in: Thorbecke, *Aanteekening op de grondwet*. De uitspraak past echter bij Thorbeckes opvattingen over ministers die wetten correct dienen uit te voeren en daarvoor verantwoordelijk zijn (*ibidem*, 196-197 en 201-203).
- 37 Het is dus niet zo dat de vertrouwensregel pas is ontwikkeld in de decennia na de invoering van de ministeriële verantwoordelijkheid. Vgl. Van den Driessche, *Politieke ministeriële verantwoordelijkheid*, 3 en de daar genoemde literatuur. Zie ook de volgende hoofdstukken, in het bijzonder over de kwestie-Mijer (1866-1867).
- 38 'Niet officieel gedeelte. Amsterdam, 27 maart' in: *Amsterdamsche Courant* 28 maart 1848 en 'Niet officieel gedeelte. staten-generaal. 's Gravenhage, 28 maart' in: *ibidem*, 30 maart 1848; 'De stappen tot vooruitgang' in: *NRC* 29 maart 1848.
- 39 Colenbrander, 'Het jaar 1848 in Nederland. 11', 20-21.
- 40 Belinfante, *Handelingen van de regering*, deel I, 173.
- 41 *Ibidem*, 175-176.
- 42 *Ibidem*, 207.
- 43 *Ibidem*, 208-209.
- 44 *Ibidem*.
- 45 'Gewijzigde grondwet en verslag der commissie tot herziening' in: *Buitengewone NRC* 16 april 1848.
- 46 'Het ontwerp van grondwets-herziening. 1' in: *NRC* 19 april 1848.

- 47 'Het ontwerp van grondwets-herziening. 11' in: *ibidem*, 20 april 1848.
- 48 'Het ontwerp van grondwets-herziening. 1v' in: *ibidem*, 26 april 1848. Vgl. Donner, 'Grondwetsstudie in Nederland', 345-346; Van den Driessche, *Politieke ministeriële verantwoordelijkheid*, 181; Voermans, 'De Tachtigers in het recht'.
- 49 XXX, 'Ingezonden stukken. Beschouwingen over het ontwerp van grondwet. De ministers – de staatsraad' in: *Amsterdamsche Courant* 5 mei 1848.
- 50 M.M. van B., 'Ingezonden stukken. Beschouwingen over het ontwerp van grondwet. De onafhankelijkheid der wetgevende magt' in: *ibidem*, 13 mei 1848.
- 51 'Het ontwerp van grondwetsherziening' in: *NRC* 9 mei 1848, ochtendeditie.
- 52 *HTK* 1847-1848, 288-289. Zie ook Belinfante, *Handelingen van de regering*, deel 1, 225-239.
- 53 Zie ook: De Haan, 'Het onderwijs in de grondwet', 195-199.
- 54 *HTK* 1847-1848, 290. Zie ook Belinfante, *Handelingen van de regering*, deel 1, 240-241.
- 55 'De verandering van ministerie' in: *NRC* 13 mei 1848.
- 56 'Binnenland. Rotterdam, 18 mei' in: *ibidem*, 19 mei 1848.
- 57 Boogman, *Rondom 1848*, 56-57; zie ook Boogman, 'De "revolutie" van 1848', 336-337 (in het boek heeft Boogman de tekst van dit artikel iets uitgebreid).
- 58 'Boekbeschuwing' in: *NRC* 1 september 1848.
- 59 Zie ook: Thorbecke, *Bijdrage tot de herziening der grondwet*, 1-12, vooral 5-6. De *NRC* gaf een adequate samenvatting. In dit werk toonde Thorbecke zich rancuneus richting Schimmelpenninck. Hij vond dat Schimmelpenninck te veel ruimte had gekregen van de grondwetscommissie en de koning. Thorbecke had het boek half juli willen publiceren om invloed uit te oefenen op de Kamer, maar door ziekte was dit pas op 7 augustus gebeurd (*ibidem*, 114-115). Voor Schimmelpennincks relaas, zie Colenbrander, 'Bijdragen tot de kennis van het jaar 1848', 173-210. Vgl. Drentje, *Het vrijste volk der wereld*, 99-102.
- 60 Thorbecke, 'Dagverhaal van Thorbecke', 466-492. Thorbecke legde er zeer veel nadruk op dat hijzelf eigenlijk helemaal geen minister had willen worden. Opvallend is verder dat Thorbecke zijn medeleden van de grondwetscommissie al aan het begin voorstelde om als speciale commissarissen de voorstellen in het parlement te verdedigen. Volgens hem zou namelijk een eventueel ander kabinet hiervan niets begrijpen; Thorbecke negeerde zelfs de gedachte dat de voorstellen nog door het desbetreffende kabinet konden worden aangepast (*ibidem*, 470-471). Misschien deed hij dit voorstel alleen maar om te bevorderen dat zijzelf een kabinet zouden vormen. Overigens is het de vraag wanneer dit dagverhaal precies is geschreven of aangepast; de indruk wordt gegeven dat de notities vers van de pers waren, maar ze werden in ieder geval pas na het aftreden van Schimmelpenninck afgerond (*ibidem*, 491); Thorbecke, *Bijdrage tot de herziening der grondwet*, 119-122; Colenbrander, 'Het jaar 1848 in Nederland. 1', vooral 259, 265, 267-269 en 273; Colenbrander, 'Bijdragen tot de kennis van het jaar 1848. (111)', 301-302; Boogman, *Rondom 1848*, 53-55.

- 61 Thorbecke, *Bijdrage tot de herziening der grondwet*, 7-12.
- 62 'Niet officieel gedeelte. Amsterdam, 5 juni' in: *Amsterdamsche Courant* 6 juni 1848. Zie ook *HTK* 1847-1848, 359 en Belinfante, *Handelingen van de regering*, deel 1, 275. Het minister-presidentschap van Donker Curtius is niet gesignaleerd in de bestaande literatuur over het minister-presidentschap, zoals in hoofdstuk 6 zal blijken.
- 63 'Amsterdam, 18 mei' in: *Amsterdamsche Courant* 19 mei 1848.
- 64 'De memorie van den heer Schimmelpenninck' in: *NRC* 25 mei 1848.
- 65 Slijkerman, *In dienst van de Kroon*, 14 en 39-41. Willem 11 was vicepresident geweest van 1829 tot zijn inhuldiging als koning in 1840 (ibidem, 71-74 en 79). Zie ook: De Valk, *Raadsman achter de troon*, 13.
- 66 Voor de behandeling van de grondwetsherziening bij de Raad van State, zie Thorbecke, *Bijdrage tot de herziening der grondwet*, 163-178.
- 67 *HTK* 1847-1848, 326-333.
- 68 'Amsterdam, 25 juni' in: *Amsterdamsche Courant* 25 juni 1848.
- 69 Vgl. De Haan, *Het beginsel van leven en wasdom*, 53.
- 70 'Het voorloopig verslag over de ontwerpen van grondwetsherziening. 1' in: *NRC* 22 juli 1848. Zie ook: 'De beraadslagingen over de grondwetsherziening' in: ibidem, 12 augustus 1848.
- 71 *HTK* 1847-1848, 567. Zie ook Belinfante, *Handelingen van de regering*, deel 1, 521.
- 72 Ibidem, 689, respectievelijk Belinfante, *Handelingen van de regering*, deel 2, 163.
- 73 'De *Arnhemsche Courant* en de grondwetsherziening. 1' in: *NRC* 19 september 1848.
- 74 'Waarom dringt men op de aanneming der herzienings-ontwerpen aan?' in: ibidem, 26 september 1848.
- 75 'De *Arnhemsche Courant* en de grondwetsherziening' in: ibidem, 3 oktober 1848.
- 76 Van Randwijck, *De geschiedenis der zeven en twintig ontwerpen*, 66-68, daar 67. Zie voor de stukken: Belinfante, *Handelingen van de regering*, deel 1, 275-298.
- 77 *HTK* 1847-1848, 312. Zie ook Belinfante, *Handelingen van de regering*, deel 1, 267.
- 78 Ibidem.
- 79 Ibidem, 313, respectievelijk 268.
- 80 Ibidem, 340, respectievelijk 326; Voorduin, *Geschiedenis en beginselen der grondwet*, 19.
- 81 Thorbecke, *Bijdrage tot de herziening der grondwet*, 16-18.
- 82 *HTK* 1847-1848, 569. Zie ook Belinfante, *Handelingen van de regering*, deel 1, 530.
- 83 Ibidem, 478, respectievelijk 457.
- 84 'Boekaankondiging. Volkswil en volksbelang door J. de Bosch Kemper' in: *Amsterdamsche Courant* 5 april 1848. Zie ook De Bosch Kemper, *Volkswil en volksbelang*, 19-20, 29-31, 34, 36 en 40-41.
- 85 *HTK* 1847-1848, 641, respectievelijk Belinfante, *Handelingen van de regering*, deel 2, 10.
- 86 Ibidem, 641-642, respectievelijk 12.

- 87 Eerder was hij alleen buitengewoon lid van de Tweede Kamer geweest bij de grondwetsherziening in 1840.
- 88 De Vries, 'Politieke invloeden op de grondwetsherziening 1848', 57.
- 89 *HTK* 1847-1848, 869, respectievelijk Belinfante, *Handelingen van de regering*, deel 3, 68-69.
- 90 *Ibidem*, 924, respectievelijk 250. De interpunctie verschilt iets bij Belinfante.
- 91 *HTK* 1826-1827, 362-371, daar 362-364.
- 92 Constant, *Cours de politique constitutionnelle*, deel 1, 8-28 en 187-188 zette zich af tegen het republikanisme en maakte een variatie op de Engelse theorie, waarin de koning als hoofd van de uitvoerende macht, onschendbaar was en de ministers verantwoordelijk waren. Ook naar Constants idee was de koning onschendbaar en waren de ministers verantwoordelijk, maar alleen de ministers vormden de uitvoerende macht, terwijl de koning een neutrale macht belichaamde met eigen bevoegdheden, waarmee hij de wetgevende, rechterlijke en uitvoerende macht in evenwicht hield. De koning moest volgens Constant de macht hebben om ministers en rechters te benoemen (en te ontslaan), om wetten te bekrachtigen, de Kamers te ontbinden, gratie te verlenen, en vrede en oorlog te verklaren. Constant baseerde het benoemingsrecht op het argument dat de monarch nauwelijks fouten zal maken omdat hij geen belang heeft bij benoemingen en fouten (*ibidem*, 24). De uitvoerende macht kwam toe aan de ministers, die al hun besluiten dienden te ondertekenen en verantwoordelijk waren voor alle voorstellen en handelingen van de regering, met uitzondering van de hierboven genoemde bevoegdheden van de koning (*ibidem*, 29-35 en 183-191, zie over het parlementaire vertrouwen 456-460). Zie ook Constant, *Principes de politique*, 441 en 463-465. Vgl. Van Velzen, *De ongekende ministeriële verantwoordelijkheid*, 89-91.
- 93 *HTK* 1847-1848, 939, respectievelijk Belinfante, *Handelingen van de regering*, deel 3, 300.
- 94 *Ibidem*, 950, respectievelijk 335.
- 95 *Ibidem*, 472. Zie ook Belinfante, *Handelingen van de regering*, deel 1, 440.
- 96 'Het voorloopig verslag over de ontwerpen van grondwetsherziening. 11' in: *NRC* 25 juli 1848.
- 97 'Het antwoord der regering op het verslag der rapporteurs betreffende de grondwetsherziening' in: *ibidem*, 8 augustus 1848.
- 98 *HTK* 1847-1848, 599. Zie ook Belinfante, *Handelingen van de regering*, deel 1, 593.
- 99 *Ibidem*, 643. Zie ook Belinfante, *Handelingen van de regering*, deel 2, 18.
- 100 *Ibidem*, 665, respectievelijk 93.
- 101 *Ibidem*, 735, respectievelijk 316.
- 102 *Ibidem*, 739, respectievelijk 331.
- 103 *Ibidem*, 743, respectievelijk 344.
- 104 'Per koerier. Heden nacht ten twee ure' in: *NRC* 21 augustus 1848.
- 105 *HTK* 1847-1848, 944. Zie ook Belinfante, *Handelingen van de regering*, deel 3, 315.
- 106 *Ibidem*, 957, respectievelijk 360.

- 107 Vgl. Vis, 'Van "ménagerie du roi" tot politiek college', 207-209.
- 108 *HTK* 1847-1848, 600, respectievelijk Belinfante, *Handelingen van de regering*, deel 1, 594.
- 109 *Ibidem*, 716, respectievelijk Belinfante, *Handelingen van de regering*, deel 2, 251; de cursivering is van Uytwerf Sterling. Zie ook: Donker Curtius, *Proeve eener nieuwe grondwet*, 20-21, voetnoot.
- 110 *Ibidem*, 724, respectievelijk 269.
- 111 Zie Le Graverend, *Des lacunes et des besoins de la législation française*, 16-23. Le Graverend wilde de rechtspraak over het overheidsbestuur scheiden van het bestuur zelf. Hij wenste geen administratieve rechtspraak bij de Raad van State, omdat de rechtspraak dan niet onafhankelijk en onpartijdig zou zijn. Dit pleidooi voor onafhankelijke bestuursrechtspraak was modern. Koning Willem 1 had nog in 1822 het Conflictenbesluit voor de Nederlanden genomen, waarin werd bepaald dat tegen handelingen van de overheid geen beroep bij de rechter mogelijk was.
- 112 Verberne, 'De maatschappelijke en politieke veranderingen', 78.
- 113 Thorbecke, *Bijdrage tot de herziening der grondwet*, 19.
- 114 *HTK* 1847-1848, 477, respectievelijk Belinfante, *Handelingen van de regering*, deel 1, 456.
- 115 'De volbragte herziening der grondwet' in: *NRC* 10 oktober 1848.
- 116 *HTK* 1847-1848, 1012, respectievelijk Belinfante, *Handelingen van de regering*, deel 3, 543. Zie ook Caan, *Overzicht en uitkomst der stemming*, 30-32.
- 117 *Ibidem*.
- 118 Te Velde, 'Constitutionele politiek', 147-159.
- 119 'De grondwets-herziening is voltooid!' in: *Amsterdamsche Courant* 13 oktober 1848.
- 120 Vgl. Buys, *Het wezen van den constitutionelen regeringsvorm*, 16-17 beschouwde openbaarheid en drukpersvrijheid als voorwaarde voor een constitutionele regeringsvorm; Rosanvallon, *L'état en France de 1789 à nos jours*, 24-26.
- 121 'Staten-Generaal. Vereenigde zitting der beide Kamers. Opening van het zittingjaar 1848. 's Gravenhage, 16 oktober' in: *Amsterdamsche Courant* 17 oktober 1848.
- 122 'Binnenland. Tweede Kamer der Staten-Generaal. 's Gravenhage, 21 oktober' in: *NRC* 23 oktober 1848, tweede editie.
- 123 Geciteerd in: 'De dag van heden' in: *ibidem*, 3 november 1848.
- 124 'De verkiezingen. III' in: *ibidem*, 10 november 1848. Zie verder: 'De wets-ontwerpen betreffende de herziening der grondwet. IV' in: *ibidem*, 1 juli 1848.
- 125 Vgl. Turpijn, *Mannen van gezag*, 43-44 en 228, noot 71; Cramer, *Wandelingen door de handelingen*, 87.
- 126 *HTK* 1848-1849, 159 en 205. Zie ook Belinfante, *Handelingen van de regering*, deel 3, 840.
- 127 'Binnenland. Rotterdam, 17 maart' in: *NRC* 19 maart 1849; Belinfante, *Handelingen van de regering*, deel 3, 841; 'Officiëel gedeelte. Kennisgeving' in: *Amsterdamsche Courant* 20 maart 1849.
- 128 Vgl. Te Velde, "'Geheimzinnig schijnende diepte'"; Colenbrander, *Willem II*, 238-240.

- 129 Van Raalte, *Staatshoofd en ministers*, 35 en 39-70, zie echter 57-58, 67 (inclusief noot 68) en 69, waar de weerzin van de prins tegen het koningschap wordt gerelativeerd. Wellicht vormde de openlijke rebellie een (onbewuste) strategie om positie te kiezen tegenover de uitholling van de functie. Ook pestte de prins hiermee zijn vrouw Sophie, die erg graag koningin wilde worden, want zij konden slecht met elkaar overweg. Nadat hij het bericht van zijn vaders overlijden ontving, heeft Willem het koningschap echter meteen aanvaard.
- 130 Proclamatie van 21 maart 1849: Belinfante, *Handelingen van de regering*, deel 3, 843-844; 'Niet officieel gedeelte. Amsterdam, 22 maart' in: *Amsterdamsche Courant* 23 maart 1849; 'Per koerier' in: *NRC* 22 maart 1849.
- 131 Belinfante, *Handelingen van de regering*, deel 3, 849; 'Amsterdam, 12 mei' in: *Amsterdamsche Courant* 13 mei 1849; 'De inhuldiging des konings te Amsterdam, op zaterdag 12 mei' in: *NRC* 14 mei 1849.
- 132 Boogman, *Rondom 1848*, 56.
- 133 Vgl. Dooyeweerd, *De ministerraad*, 314-315.
- 134 Thorbecke, *Bijdrage tot de herziening der grondwet*, 8-12.
- 135 Bijvoorbeeld Boogman, 'De "revolutie" van 1848', 338; Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 476-480.
- 136 Zie ook: Voorduyn, *Geschiedenis en beginselen der grondwet*, XIII-XIV.
- 137 Vgl. *ibidem*, XIII.
- 138 *HTK* 1847-1848, 471. Zie ook Belinfante, *Handelingen van de regering*, deel 1, 437-438.
- 139 Verberne, 'De maatschappelijke en politieke veranderingen', 66-68.
- 140 Van Randwijck, *De geschiedenis der zeven en twintig ontwerpen*, 68. Van de ontmoeting met Willem II, na zijn plan over de vergaande grondwetsherziening, hadden de gezanten van de grote mogendheden een verslag gemaakt dat zij voor de zekerheid hadden voorgelegd aan Van Randwijck, die minister van Buitenlandse Zaken was en zojuist ontslag had genomen, omdat Willem de ministers buiten zijn plan had gehouden (*ibidem*, 53-56).

3 De Aprilbeweging van 1853: de kloof tussen kabinet-Thorbecke en volk

- 1 Houkes, 'Het succes van 1848. Politiek in de Aprilbeweging', 104.
- 2 'Bisschoppelijke hiërarchie in Nederland' in: *Amsterdamsche Courant* 29 april 1853, stuk XIIIb.
- 3 Doorgaans wordt aangenomen dat de koning zich aan de zijde van de protestanten schaarde en de godsdienstvrijheid weet aan de nieuwe grondwet, die ook hem met handen en voeten bond. Zie bijvoorbeeld Boogman, *Rondom 1848*, 124 ('door de Aprilbeweging zouden Thorbecke en de zijnen aan de dijk worden gezet als gevolg van een vehemente actie, beter gezegd agitatie, van conservatieve en conservatief-liberale notabelen, krachtig gesteund door dominees en "kleine luyden" en onder

het patronaat van de reactionair-conservatieve koning'); Van Raak, *In naam van het volmaakte*, 68 ('De Aprilbeweging, die oude religieuze tegenstellingen aanwakkerde en aanleiding was voor nieuwe gevoelens van godsdiensthaat, kwam voor Thorbecke als een onaangename verrassing'); De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, 69-70 (koning gebruikte beweging om zich van Thorbecke als personificatie grondwet te ontdoen); De Haan, *Het beginsel van leven en wasdom*, 67 ('de aprilbeweging voor alles een strijd om de Grondwet, waarbij "godsdienstige geschillen tot masker van staatkundige bedoelingen misbruikt" werden'); Drentje, *Thorbecke*, 421 ('Willem III stak bij de manifestatie [in Amsterdam – DS] niet onder stoelen of banken dat de invasie van Rome de wrange vrucht was van de grondwet van 1848, die hij met tegenzin tot zich genomen had').

- 4 Hooykaas, 'Koning Willem III en de grondwet in april 1853' merkte op dat het optreden van de koning onvolledig was weergegeven door historici als J. Bosmans, L.J. Rogier en H. Righart. Volgens Hooykaas zou de publieke opinie zijn misleid en was daardoor een onvolledige samenvatting van het gebeurde in de kranten gekomen. Zie ook Van Raalte, *Staatshoofd en ministers*, 100, die sprak van over de aan de pers verstrekte 'gekuiste' weergave van het door de koning gesprokene. Het is echter de vraag wie dan censuur gepleegd zou hebben. Hooykaas en Van Raalte impliceren dat de koninklijke hofhouding ervoor zou hebben gezorgd dat de woorden van de koning vertekend zouden zijn afgedrukt door de kranten, maar ze tonen dit niet aan. Het lijkt onwaarschijnlijk dat de koning zonder het kabinet en ministeries in staat zou zijn geweest de pers te manipuleren. Bovendien miskennen Hooykaas en Van Raalte in dit verband dat rechtsstatelijke waarden, zoals vrijheid van meningsuiting en drukpers, en ministeriële verantwoordelijkheid wel degelijk praktische relevantie hadden gekregen. Meer algemeen: Abeling, *Willem III*, 29-31 en 39-42.
- 5 In de Kamer stond de tegenstelling tussen liberalen en protestantse conservatieven centraal. Deze tegenstelling kwam terug in de dagbladen de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (NRC) en de *Amsterdamsche Courant*. De liberale NRC stond bekend om haar sympathie voor Thorbecke en verwees regelmatig (polemisch) naar de conservatief getinte *Amsterdamsche Courant*. Bovendien heeft de *Amsterdamsche Courant* de centrale gebeurtenis van de Aprilbeweging verslagen, namelijk de overhandiging van het Amsterdams adres door orthodoxe protestanten aan de koning. De koning zou tijdens deze bijeenkomst omstreden woorden over de grondwet hebben gesproken. Van de pers hebben deze twee kranten de meest vooraanstaande rol in de Aprilbeweging gespeeld. Daarnaast is ook *De Nederlander* bestudeerd als spreekbuis van de antirevolutionairen.
- 6 HTK 1852-1853, 243-244.
- 7 'Binnenland' in: *Amsterdamsche Courant* 16 maart 1853. Op 9 maart had in de krant gestaan welke kandidaten naar verwachting op 7 maart tot kardinaal benoemd zouden worden: 'Italië' in: *ibidem*, 9 maart 1853. Pas op 18 maart vermeldde zij de benoemingen, zonder te refereren aan de toespraak: 'Italië' in: *ibidem*, 18 maart 1853.

- 8 'Berigten aan onze binnenlandsche dagbladen ontleend' in: *NRC* 14 april 1853. In de orthodox protestantse krant *De Nederlander (Nieuwe Utrechtsche Courant)* werd pas op 23 maart een kort bericht geplaatst: 'Utrecht, 22 maart' in: *ibidem*. Groen van Prinsterer was de hoofdredacteur.
- 9 'Katholieke hiërarchie in Nederland' in: *Amsterdamsche Courant* 24 maart 1853.
- 10 'Rotterdam, 23 maart' in: *NRC* 24 maart 1853.
- 11 'Ingezonden' in: *Amsterdamsche Courant* 9 april 1853.
- 12 Het stuk was op zondag 10 maart in de *NRC* gepubliceerd: 'Wij zijn uit 's Gravenhage verzocht, het volgende mede te deelen: [...]' ('Binnenland. Rotterdam, 9 april' in: *NRC* 10 april 1853).
- 13 'Ingezonden. Bisschoppelijke hiërarchie' in: *Amsterdamsche Courant* 12 april 1853.
- 14 'Binnenland' in: *ibidem*, 13 april 1853. De *NRC* had dit bericht uit de *Staatscourant* op 12 april gepubliceerd: 'Binnenland. Rotterdam, 11 april' in: *NRC* 12 april 1853.
- 15 Van Raak, *In naam van het volmaakte*, 71-72 en 84-90.
- 16 'Binnenland' in: *Amsterdamsche Courant* 13 april 1853. De *NRC* had het bericht op 10 april gepubliceerd: 'Berigten aan onze binnenlandsche dagbladen ontleend' in: *NRC* 10 april 1853.
- 17 Wieten, *Dagblad en doorbraak*, 25-26.
- 18 *De Nederlander (Nieuwe Utrechtsche Courant)* noemde zichzelf 'anti-revolutionair', zie: 'Utrecht, 30 maart' in: *ibidem*, 31 maart 1853. Zie voor het desbetreffend commentaar: 'Binnenlandsche nieuwstijdingen. Utrecht, 11 april' in: *ibidem*, 12 april 1853.
- 19 'Berigten aan onze binnenlandsche dagbladen ontleend' in: *NRC* 13 april 1853.
- 20 Hooykaas, 'Herinneringen van Van Zuylen van Nijevelt', 264-265.
- 21 *HTK* 1852-1853, 458.
- 22 *Ibidem*, 461.
- 23 *Ibidem*, 217-235³.
- 24 *Ibidem*, 461.
- 25 *Ibidem*, 469.
- 26 *Ibidem*, 471.
- 27 Voor Groens organisch wereldbeeld, zie: Van Vliet, *Groen van Prinsterers historische benadering*, 261-297. Vgl. het liberale gedachtegoed: Collins, *Liberalism in Nineteenth-Century Europe*, 4-6 en 8-9.
- 28 *HTK* 1852-1853, 476.
- 29 *Ibidem*, 477.
- 30 *Ibidem*, 478-479.
- 31 'Binnenland. Staten-Generaal. Tweede Kamer. Zitting van maandag, 18 april' in: *NRC* 19 april 1853, respectievelijk 'Staten-Generaal. Tweede Kamer. Vervolg der zitting van maandag 18 april' in: *Amsterdamsche Courant* 20 april 1853.
- 32 'Staten-Generaal. Tweede Kamer. (Vervolg der zitting van maandag 18 april.) Interpellatie wegens de invoering van bisdommen' in: *Amsterdamsche Courant* 20 april 1853, respectievelijk 'Handelingen der Staten-Generaal. Bijvoegsel behorende tot

- de *Nieuwe Rotterdamse Courant* van 20 april 1853. Tweede Kamer. Zitting van maandag, 18 april (Nader verslag)' in: *NRC* 20 april 1853. Voor een eerder geval, zie: 'Staten-Generaal. Tweede Kamer. Zitting van woensdag 13 april. Interpellatie over de bisschoppelijke hiërarchie' in: *Amsterdamsche Courant* 15 april 1853, respectievelijk 'Handelingen der Staten-Generaal. Bijvoegsel behorende tot de *Nieuwe Rotterdamse Courant* van 15 april 1853. Tweede Kamer. Zitting van woensdag 13 april (Nader verslag)' in: *NRC* 15 april 1853.
- 33 Broersma, 'Politiek als familiekapitaal', 120, 122-123 en 127; Wijfjes, *Journalistiek in Nederland*, 16.
- 34 Zie noot 32.
- 35 Uit de door G.J. Hooykaas geraadpleegde notulen van de ministerraad blijkt dat de ministers het verzoek om ontslag hadden ondertekend op 17 april, zie Hooykaas, 'Koning Willem III en de grondwet in april 1853', 54.
- 36 *HTK* 1852-1853, 491. Zie ook Molhuysen en Blok, *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, deel 4, 917.
- 37 *HTK* 1852-1853, 492.
- 38 Zie noten 3 en 4.
- 39 *HTK* 1852-1853, 492.
- 40 Ibidem.
- 41 'Binnenland. Rotterdam, 19 april' in: *NRC* 20 april 1853 ('De *Staats-Courant* deelt het volgende mede: [...]'), respectievelijk 'De aftreding van het ministerie Thorbecke' in: ibidem, 21 april 1853.
- 42 'De aftreding van het ministerie Thorbecke' in: ibidem, 21 april 1853.
- 43 Ibidem.
- 44 Ibidem.
- 45 'De verandering van ministerie' in: *Amsterdamsche Courant* 21 april 1853.
- 46 Het is onbekend wie zich van het pseudoniem 'Junius' bediende; wellicht de Utrechtse hoogleraar G.W. Vreede of de schrijver/historicus J. van Lennep? Junius verwijst vermoedelijk naar de Romeinse patriot Lucius Junius Brutus en werd regelmatig als pseudoniem gebruikt.
- 47 Junius, 'Ingezonden. De aftreding van het ministerie Thorbecke, en de *Nieuwe Rotterdamse Courant*' in: *Amsterdamsche Courant* 24 april 1853.
- 48 Ibidem.
- 49 'Berigten aan onze binnenlandsche dagbladen ontleend' in: *NRC* 25 april 1853.
- 50 'Rotterdam, 25 april' in: ibidem, 26 april 1853.
- 51 Citaat in: 'Binnenland. Rotterdam, 27 april' in: ibidem, 28 april 1853. Vgl. Hooykaas en Santegoets, *De briefwisseling van J.R. Thorbecke*, deel 5, 458-459.
- 52 Ibidem. In de *Amsterdamsche Courant* integraal gepubliceerd: 'Bisschoppelijke hiërarchie in Nederland' in: *Amsterdamsche Courant* 29 april 1853.
- 53 'Berigten aan onze binnenlandsche dagbladen ontleend' in: *NRC* 29 april 1853.
- 54 '(Ingezonden artikel.) Waarom is het ministerie Thorbecke gevallen?' in: *Amsterdamsche Courant* 2 mei 1853. Vgl. Drentje, *Thorbecke*, 11 (met noot 17) en 422-423

- (met noot 172). Gelet op de titel, is het artikel in de *Amsterdamsche Courant* hetzelfde als in de *Groninger Courant* en de *Zutphensche Courant* waar Drentje naar verwijst. Volgens Drentje (ibidem, 422-423) komt in het artikel scherp de vraag naar voren of het nationale besef wel onlosmakelijk was verbonden met het protestantisme. Het artikel verscheen in *De Nederlander* op 3 mei 1853 en wellicht ook nog in andere bladen.
- 55 De schrijver van 'Ernst & Falk', 'Ingezonden' in: *Amsterdamsche Courant* 3 mei 1853.
- 56 Ernst en Falk, *Een gesprek over de nieuwe bisschoppen*.
- 57 De schrijver van 'Ernst en Falk', *De grondwet en de bisschoppen*. Dit pamflet is afgerond op 17 april 1853.
- 58 De schrijver van 'Ernst en Falk', *Het regt en de pligt der regering tegenover Rome*, 6.
- 59 'Berigten aan onze binnenlandsche dagbladen ontleend' in: *NRC* 7 mei 1853.
- 60 'Ingezonden. De drie aangebleven ministers' in: *Amsterdamsche Courant* 13 mei 1853.
- 61 'Buitenlandsche stemmen over onzen tegenwoordigen politieken toestand' in: ibidem, 23 mei 1853.
- 62 'Binnenland. Amsterdam, 15 april' in: ibidem, 16 april 1853.
- 63 'Binnenland. Rotterdam, 15 april' in: *NRC* 16 april 1853, respectievelijk 'Berigten aan onze binnenlandsche dagbladen ontleend' in: ibidem, 17 april 1853.
- 64 'Rotterdam, 20 april' in: ibidem, 21 april 1853.
- 65 'De verandering van ministerie' in: *Amsterdamsche Courant* 21 april 1853.
- 66 'Staten-Generaal. Tweede Kamer. Zitting van woensdag 20 april' in: ibidem, 22 april 1853, respectievelijk 'Binnenland. Staten-Generaal. Tweede Kamer. Zitting van woensdag 20 april' in: *NRC* 21 april 1853.
- 67 'Binnenland. Amsterdam, 22 april' in: *Amsterdamsche Courant* 23 april 1853.
- 68 Ibidem. Zie ook: 'Utrecht, 21 april' in: *De Nederlander* 22 april 1853. Cursivering is door de *Amsterdamsche Courant* overgenomen uit *De Nederlander*.
- 69 'Binnenland. Rotterdam, 22 april' in: *NRC* 23 april 1853.
- 70 'Ingezonden. Aan de redactie der Amsterdamsche Courant' in: *Amsterdamsche Courant* 29 april 1853.
- 71 Ibidem.
- 72 E.F., 'Ingezonden. De koning is onschendbaar' in: ibidem, 4 mei 1853.
- 73 'Buitenlandsche stemmen over onzen tegenwoordigen politieken toestand' in: ibidem, 23 mei 1853.
- 74 *HTK* 1852-1853, 462 (cursivering *HTK*).
- 75 Ibidem, 475.
- 76 'Homogeniteit' in: *NRC* 22 april 1853.
- 77 'Rotterdam, 25 april' in: ibidem, 26 april 1853.
- 78 'Binnenland. Rotterdam, 26 april' in: ibidem, 27 april 1853.
- 79 'De ontbinding van de Tweede Kamer en de verkiezingen' in: *Amsterdamsche Courant* 29 april 1853.

- 80 Zie noot 78.
- 81 Zie noot 76.
- 82 E.F., 'Ingezonden. Homogeniteit' in: *Amsterdamsche Courant* 6 mei 1853.
- 83 E.F., 'Ingezonden. Art. 73 der grondwet' in: *ibidem*, 11 mei 1853.
- 84 'Homogeniteit' in: *NRC* 22 april 1853.
- 85 'De sluiting der zitting' in: *ibidem*, 23 april 1853.
- 86 'Het ministerie' in: *ibidem*, 24 april 1853; 'Het ministerie' in: *ibidem*, 25 april 1853.
- 87 Junius, 'Ingezonden. De aftreding van het ministerie Thorbecke, en de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*' in: *Amsterdamsche Courant* 24 april 1853.
- 88 'Binnenland. Amsterdam, 23 april' in: *ibidem*, 25 april 1853.
- 89 'Het Handelsblad en het nieuwe ministerie' in: *ibidem*, 26 april 1853.
- 90 'Taktiek' in: *ibidem*, 27 april 1853.
- 91 Zie noot 44: 'De aftreding van het ministerie Thorbecke' in: *NRC* 21 april 1853
- 92 'Binnenland. Rotterdam, 26 april' in: *NRC* 27 april 1853; 'Binnenland. Amsterdam, 27 april' in: *Amsterdamsche Courant* 28 april 1853.
- 93 *Ibidem*.
- 94 'De ontbinding der Tweede Kamer' in: *NRC* 28 april 1853.
- 95 'Het adres van de ministers aan den koning I' in: *ibidem*, 30 april 1853.
- 96 'Het adres van de ministers aan den koning II' in: *ibidem*, 2 mei 1853.
- 97 'Het adres van de ministers aan den koning III' in: *ibidem*, 3 mei 1853.
- 98 Suttorp, *Van Hall en zijne constitutioneele beginselen*, 107.
- 99 'Het adres van de ministers aan den koning III' in: *NRC* 3 mei 1853. Zie *HTK* 1847-1848, 743 en het voorgaande hoofdstuk.
- 100 'Het adres van de ministers aan den koning IV' in: *NRC* 4 mei 1853.
- 101 'Waarvoor strijden de liberalen?' in: *NRC* 10 mei 1853.
- 102 Zie noten 44 en 91: 'De aftreding van het ministerie Thorbecke' in: *ibidem*, 21 april 1853.
- 103 'Buitenlandsche stemmen over onzen tegenwoordigen politieken toestand' in: *Amsterdamsche Courant* 23 mei 1853.
- 104 'De uitslag der verkiezingen' in: *NRC* 24 mei 1853.
- 105 'Utrecht, 23 mei' in: *De Nederlander* 24 mei 1853.
- 106 'De anti-revolutionnaires' in: *NRC* 26 mei 1853.
- 107 'Kerk en staat. Staatstoezicht I' in: *Amsterdamsche Courant* 26 mei 1853.
- 108 'Kerk en staat. Staatstoezicht II' in: *ibidem*, 30 mei 1853.
- 109 'Bisschoppelijke hiërarchie in Engeland en Nederland. Het Journal des Débats en de Univers' in: *ibidem*.
- 110 'Binnenland. Rotterdam, 27 mei' in: *NRC* 28 mei 1853.
- 111 'Ingezonden' in: *Amsterdamsche Courant* 30 mei 1853.
- 112 Eenige ondertekenaars van het Adres, 'Ingezonden. Aan enkele dagbladen, inzonderheid aan den Courier de la Meuse' in: *ibidem*, 10 juni 1853.
- 113 Bijvoorbeeld: Boogman, *Rondom 1848*, 131. Het hoofdstuk over de Aprilbeweging (*ibidem*, 123-133) is bijna identiek aan een deel van diens artikel 'Het eerste minis-

- terie-Thorbecke', 371-378; De Haan, *Het beginsel van leven en wasdom*, 64.
- 114 Van Raalte, *Staatshoofd en ministers*, 99-100 verwees naar J. van Iddekinge, die deel had uitgemaakt van de commissie die het adres aan de koning had overhandigd, en vervolgens in een brief aan minister Van Bosse had geschreven dat de koning afstand had genomen van de grondwet. Iddekinge geeft in zijn brief een merkwaardig verslag van de gebeurtenis. Volgens hem zou de koning zich na de toespraak van Ter Haar eerst tegen de grondwet hebben verzet en pas na de repliek van Ter Haar de in de *Amsterdamsche Courant* geciteerde woorden hebben gesproken. Afgezien van het feit dat deze volgorde verder nergens wordt genoemd, is ze ook niet logisch wanneer de inhoud van de gewisselde woorden in aanmerking wordt genomen. Bovendien correspondeert de samenvatting van Iddekinge van Ter Haars repliek niet met de tekst zoals Ter Haar die publiceerde in de *Amsterdamsche Courant* en ook in *Boekzaal der geleerde wereld* (in dit blad was ook de reactie van de koning afgedrukt). Iddekinges weergave lijkt dus op meerdere gronden onbetrouwbaar te zijn.
- 115 Van Raalte verwijst ook naar Van Hall, die in zijn herinneringen, op basis van geruchten, schreef dat de koning zich zeer sterk over de grondwet had uitgelaten, en wel zo dat men het antwoord enigszins verzacht had opgegeven aan de *Amsterdamsche Courant*. Tijdens de Aprilbeweging gonsde het nogal van de geruchten, zoals ook blijkt uit misplaatste berichtgeving van de *NRC* op 10 en 13 april en van de *Amsterdamsche Courant* op 13 en 27 april. Ook de brief van de Leidse rechtsgeleerde C.J. van Assen aan Van Hall, waarin Van Assen beweerde dat de koning te veel had gesproken en zichzelf niet was, ondersteunt niet het betoog van Van Raalte (anders: Hooykaas, 'Koning Willem III en de grondwet in april 1853', 55). Van Assen meende namelijk dat Thorbecke te veel de kans had gekregen om de eer aan zichzelf te houden en had hem liever duidelijk zien falen.
- 116 Lammers, *De Kroon en de kabinetsformatie*, 52-59. Lammers vond het optreden van de koning onconstitutioneel, omdat hij geen rekening hield met de wensen van het kabinet. Anderzijds verweet hij Thorbecke de koning te chanteren door te dreigen met het aftreden van het kabinet als deze niet meewerkte.
- 117 De Vries, *Overgrootvader koning Willem III*, 165-168 en 169-171 betoogde dat de koning Thorbecke al vele malen eerder had kunnen ontslaan. Kennelijk wist de koning persoonlijke gevoelens goed van staatszaken te onderscheiden.
- 118 Vgl. Te Velde, 'Van grondwet tot grondwet', 104-105.
- 119 Citaat uit: Drentje, *Thorbecke*, 12, zie ook 420 en 422.
- 120 Ibidem, 422.
- 121 Ibidem, 421, noot 162. Vgl. De Vries, *De ongekende Thorbecke*, 66.
- 122 Zie noot 73: 'Buitenlandsche stemmen over onzen tegenwoordigen politieken toestand' in: *Amsterdamsche Courant* 23 mei 1853.
- 123 Van Raalte, *Staatshoofd en ministers*, 95-96.
- 124 Gleichman, *Van Hall als minister*, 166-171.
- 125 Zie noot 4, waarin wordt vermeld dat Hooykaas en Van Raalte menen dat de

- publieke opinie doelbewust door de koninklijke hofhouding zou zijn gemanipuleerd door een onvolledige samenvatting van het gebeurde in de kranten te laten opnemen. Zoals opgemerkt, kunnen deze auteurs niet onderbouwen dat de koninklijke hofhouding censuur heeft toegepast en is dit evenmin erg waarschijnlijk.
- 126 Vgl. Doorn, *Willem III, Emma en Sophie*, 137.
- 127 Hooykaas, 'Herinneringen van Van Zuylen van Nijevelt', 269. De memoires over de Aprilbeweging, afgesloten op 11 september 1853, zijn nogal apologetisch van aard. Van Zuylen van Nijevelt voelde zich nogal tekortgedaan door de kritiek op hem na het aftreden van het kabinet. Volgens hem was hij in het kabinet juist steeds voorstander geweest om de bevolking te informeren, maar had de meerderheid in het kabinet daar anders over gedacht.
- 128 Van Raalte, *Staatshoofd en ministers*, 98.
- 129 Abeling, *Teloorgang en wederopstanding van de Nederlandse monarchie*, 30.
- 130 Duyverman, *Uit de geheime dagboeken van Aeneas Mackay*, 63. Voor een biografische schets van Mackay: Slijkerman, *In dienst van de Kroon*, 96-105.
- 131 Houkes, 'Het succes van 1848. Politiek in de Aprilbeweging', 104.
- 132 Hooykaas, 'Koning Willem III en de grondwet in april 1853', 55; Van Raalte, *Staatshoofd en ministers*, 94, 97 en 101; Van Raalte, *De voorstellen tot grondwetsherziening*, 14.
- 133 Oud, *Staatkundige vormgeving in Nederland*, 43. Vgl. De Vries, *Het grondwettig koningschap onder koning Willem III*, 9. De Vries stelde dat de koning nooit buiten de grondwet is getreden en altijd via zijn minister regeerde.
- 134 Anders Oud, *Staatkundige vormgeving in Nederland*, 43-45. Volgens Oud c.q. Bosmans was de ministeriële verantwoordelijkheid en de verhouding tussen koning en minister in 1853 nog niet uitgekristalliseerd. Zo was het volgens hen nog niet duidelijk of de koning een toespraak mocht houden als hij wist dat zijn ministers het er niet mee eens waren. Of daarvan in dit geval sprake was, kan worden betwist. Het antwoord van de koning was eigenlijk zo nietszeggend, zoals Oud en Bosmans zelf constateren, dat de ministers dat ook hadden kunnen accepteren.
- 135 Boogman, *Rondom 1848*, 132; Hooykaas, 'Herinneringen van Van Zuylen van Nijevelt', vooral 273-274.
- 136 De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, 71.
- 137 Vgl. Bevaart, 'Een leger zonder hoofd, een koning zonder leger', 227-229. Bevaart betoogde dat de geschiedschrijving miskent dat de koning zich met beleidszaken bemoeide. Volgens hem deed de koning dat op een negatieve manier; hij verzette zich tegen verandering.
- 138 Vgl. Te Velde, *Het theater van de politiek*, 5-7, 12, 16-20 en 26.
- 139 Te Velde, 'Constitutionele politiek', 153.
- 140 Anders: Van Raak, *In naam van het volmaakte*, 106.
- 141 Vgl. *ibidem*, 106-107.
- 142 Vgl. Turpijn, *Mannen van gezag*, 52-53.

- 143 De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, 55.
- 144 Boogman, *Rondom 1848*, 124.
- 145 Te Velde, 'Constitutionele politiek', 151-155; Spoormans, 'Vrijheid en gezag', 328-332.
- 146 Dit kan worden afgeleid uit de lijst met achtereenvolgens bestuursleden in Utrecht, correspondenten van deze bestuursleden en het landelijke netwerk van de vereniging, zoals opgenomen in: Van Raak, *In naam van het volmaakte*, 85, 87 en 91-92.
- 147 Vgl. *ibidem*, 192. Volgens Ronald van Raak was niet zozeer het ontbreken van uitgangspunten, maar juist de onwil om de eigen vorm van politiek aan te passen aan de nieuwe omstandigheden er de oorzaak van geweest dat in Nederland geen moderne conservatieve partij is ontstaan. Raak stelt daarbij de persoon van Gerrit Jan Mulder centraal. Bezwaar tegen deze conclusie is dat het niet-ontstaan van een conservatieve partij wordt toegeschreven aan een enkele persoon en daarmee de maatschappelijke context wordt genegeerd. Van Raak beweert zelfs dat het conservatisme een aangelegenheid was van natuurwetenschappelijk geschoolde nieuwkomers in de politiek, en niet van een traditionele adellijke elite (*ibidem*, 193).
- 148 Drentje, *Thorbecke*, 425-426; vgl. Boogman, 'De Britse gezant Lord Napier over de Nederlandse volksvertegenwoordiging', 190; De Jong, 'Conservatieven en "1848"', 38-43.
- 149 De bewering van Van Welderen Rengers dat de Aprilbeweging een kerkelijk godsdienstig en geen politiek karakter droeg, moet, gelet op het debat in Kamer en pers, onjuist worden geacht. Evenzo kan diens daarop volgende bewering dat de politieke tegenstanders van Thorbecke, vooral Van Hall, desondanks hadden ingezien welk politiek voordeel uit deze volksbeweging kon worden getrokken en onmiddellijk alles in het werk hadden gesteld om de sinds lang gespannen verhouding tussen vorst en kabinet tot een breuk te maken, niet worden gestaafd door de feiten. Zie Van Welderen Rengers, *Schets eener parlementaire geschiedenis*, 94-95.
- 150 Drentje, *Thorbecke*, 422. Vgl. Hooykaas en Santegoets, *De briefwisseling van J.R. Thorbecke*, deel 6, 14-15.
- 151 Spoormans, 'Met uitsluiting van voorregt', 131; Boogman, 'De conservatief-liberalen aan het bewind', 379-390.
- 152 Gleichman, *Van Hall als minister*, 169.
- 153 Vgl. Boogman, *Rondom 1848*, 134 e.v.; Tamse, 'Plaats en functie van de Nederlandse monarchie', 119; Raak, *In naam van het volmaakte*, 113-114 en 119-124; Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 30-31.
- 154 Suttorp, *Van Hall en zijne constitutioneele beginselen*, 104.
- 155 Van Hall ging uit van een misverstand, zo blijkt uit Gleichman, *Van Hall als minister*, 165-166, omdat het gehele corps diplomatique al van het gesprek op de hoogte bleek te zijn en hij zowel Van Zuylen als de internuntius voor respectabele mannen hield.
- 156 Het lijkt nog steeds niet helemaal opgehelderd. Inmiddels is wel gebleken dat de internuntius ook zo zijn eigen belang had. Zie onder andere Boogman, *Rondom*

1848, 126. Het blijft onduidelijk waarom de internuntius dan informatie zou hebben verzwegen tegenover het kabinet-Thorbecke. Het lijkt veeleer een doelbewuste politiek van Rome te zijn geweest, zie De Valk, 'Meer dan een plaats', 60-61. Minister Van Zuylen speelde in elk geval een merkwaardige rol. Tijdens de interpellatie van 13 april vond hij het niet nodig om bij het Vaticaan te protesteren. Mede op verzoek van de koning had hij dat echter al wel gedaan. Vervolgens noemde Kamerlid Rochussen tijdens de interpellatie van 18 april het gerucht dat ministers toch gepolst waren door de internuntius om een aartsbisdom op te richten en in Utrecht te vestigen. Van Zuylen ontweek die vraag, maar wilde nu wel protest laten blijken, althans openbaarde toen pas dat hij actie had ondernomen. Het terugroepen van de gezant had ook weer iets dubbelzinnigs, omdat de gezant al had aangegeven met verlof te willen. Verder is interessant, zoals uit het relaas van De Valk blijkt, dat Rome pas in december 1852, en tegen de adviezen van de Nederlandse geestelijkheid in – waaronder ook de internuntius –, had bepaald dat ook Utrecht meegenomen moest worden als vestigingsplaats, dat er een aartsbisdom moest komen en wel in Utrecht. Het gerucht waar Rochussen naar verwees, past wonderbaarlijk goed in het verhaal van De Valk over hoe de besluitvorming in Rome verliep en dat pas op het laatste moment werd besloten een aartsbisdom op te richten en in Utrecht te vestigen. Het was dus wel heel toevallig dat het gerucht precies de nieuwste ontwikkelingen bij het Vaticaan weerspiegelde. Het lijkt erop dat het kabinet-Thorbecke wel degelijk was geïnformeerd en probeerde om zijn kop in het zand te steken.

157 Van Riel, *Geschiedenis van het Nederlandse liberalisme*, 51.

4 De Buitenzorgse troon als schavot voor minister Mijer

- 1 Voor de kwestie-Mijer zijn de *Handelingen van de Tweede Kamer (HTK)* van voorjaar 1866 tot een jaar later gevolgd. Verder zijn de liberale *Nieuwe Rotterdamse Courant (NRC)* en het conservatieve *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage (Dagblad)* van belang. Deze kranten zijn representatief voor de gelijkgeaarde stroming in de Kamer en onder de bevolking. Zij besteedden ook aandacht aan de standpunten in andere kranten, maar reageerden het meest op elkaar. De kranten brengen dus min of meer de bandbreedte van de maatschappelijke discussie in kaart.
- 2 Drentje, *Thorbecke*, 461-467.
- 3 Huizinga, 'Herinneringen van Van Zuylen van Nijvelt', 282-285.
- 4 Ising, *In de Kamers der Staten-Generaal*, 25-30; Van der Hoek, 'Limburgs groote mond', 68-71. Zelfs de thorbeckeaan Daniël van Eck erkende de betrokkenheid van Thorbecke en diens onzuiver handelen: Tamse, *Memoires van een enfant terrible*, 114-115.
- 5 Drentje, *Thorbecke*, 468-469; Van Raalte, *Staatshoofd en ministers*, 120; Oud, *Staatkundige vormgeving in Nederland*, 73-85; Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 483; Van Raak, *In naam van het volmaakte*, 140, 142, 169 en 177-178; Minderaa, 'De

- macht des konings en de parlementaire democratie', 97-98 en 103. Zie ook rechtsgeleerde literatuur genoemd in: Huizinga, 'Herinneringen van Van Zuylen van Nijvelt', 205 en noot 1. Verder: Vermeulen, Krijnen en Roos, *De koning in het Nederlandse staatsrecht*, 64-65; Burkens e.a., *Beginselen van de democratische rechtsstaat*, 232-233; Van der Pot, *Handboek van het Nederlandse staatsrecht*, 147 en 635; Kortmann, *Constitutioneel recht*, 32 en 303-304; Belinfante en De Reede, *Beginselen van het Nederlands staatsrecht*, 90; Van den Driessche, *Politieke ministeriële verantwoordelijkheid*, 176; Visser, *In dienst van het algemeen belang*, 46.
- 6 Drentje, *Thorbecke*, 470; Kossmann, *De Lage Landen 1780-1980*, 236 en 238; Huizinga, *Heemskerk*, 91.
- 7 De Beaufort, 'Dertig jaren uit onze geschiedenis', 516.
- 8 Van Raalte, *Staatshoofd en ministers*, 104-105.
- 9 Ron de Jong heeft inmiddels vastgesteld dat de opkomstcijfers van de verkiezingen na de twee Kamerontbindingen in 1866 en 1868 tot de hoogste behoren sinds de Kieswet in 1850 van kracht was geworden: De Jong, 'Conservatieven en katholieken tijdens het kabinet-Van Zuylen-Heemskerk', 13.
- 10 'Een gouverneur-generaal van Nederlandsch-Indië' in: *NRC* 17 september 1866.
- 11 'Binnenland. Residentie-nieuws' in: *Dagblad* 18 september 1866; 'Officiële berichten' in: *NRC* 19 september 1866.
- 12 'De heer P. Mijer, gouverneur-generaal van Ned. Indië' in: *NRC* 20 september 1866.
- 13 'De nieuwe positie' in: *Dagblad* 20 september 1866.
- 14 'Binnenland. Residentie-nieuws' in: *ibidem*, 22 september 1866.
- 15 *HTK* 1866-1867, 20.
- 16 *Ibidem*, 26-27.
- 17 *Ibidem*, 27.
- 18 *Ibidem*, 31.
- 19 *Ibidem*, 61.
- 20 *Ibidem*, 63.
- 21 'Algemeen overzicht. Rotterdam, 26 september' in: *NRC* 27 september 1866.
- 22 Verkade, *Overzicht der staatkundige denkbeelden van Johan Rudolph Thorbecke*, 88.
- 23 's Gravenhage, 26 september 1866' in: *Dagblad* 27 september 1866.
- 24 *HTK* 1866-1867, 74.
- 25 *Ibidem*, 75.
- 26 P., 'Ingezonden stukken. Mijnheer de redacteur!' in: *Dagblad* 28 september 1866.
- 27 'Geen factie – maar Oranje boven!' in: *ibidem*, 29 september 1866.
- 28 Zie hierover: 's Gravenhage, 26 september 1866' in: *ibidem*, 27 september 1866.
- 29 Huizinga, *Heemskerk*, 76, alsmede noten 77 en 78.
- 30 'De maskers af' in: *Dagblad* 27 september 1866.
- 31 'Artikel 53 der grondwet. De koning is onschendbaar: de ministers zijn verantwoordelijk' in: *NRC* 1 oktober 1866.
- 32 's Gravenhage, 3 oktober 1866' in: *Dagblad* 4 oktober 1866: citaten uit het *Overveluwsch Weekblad*.

- 33 Ibidem.
- 34 's Gravenhage, 4 oktober 1866' in: ibidem 5 oktober 1866.
- 35 'Binnenland. Rotterdam, 6 oktober' in: *NRC* 7 oktober 1866. Zie Groen van Prinsterer, *Parlementaire studien*, deel 2, nr. XXXVIII, 435-454, daar 448-454.
- 36 'Binnenland (vervolg). Rotterdam, 6 oktober' in: *NRC*, ibidem. Zie Groen van Prinsterer, ibidem, 451-452. Vgl. Van Vliet, *Groen van Prinsterers historische benadering van de politiek*, 269-270, 281-283 en 288-289.
- 37 Groen van Prinsterer, ibidem, 453-454.
- 38 Citaat uit: 'Binnenland. Residentie-nieuws' in: *Dagblad* 9 oktober 1866.
- 39 'Binnenland. Residentie-nieuws' in: ibidem, 10 oktober 1866.
- 40 De Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit*, 150-151.
- 41 'Niet-officiël gedeelte. 's Gravenhage, 10 oktober 1866' in: *Dagblad* 11 oktober 1866.
- 42 'Niet-officiël gedeelte. 's Gravenhage, 11 oktober 1866' in: ibidem, 12 oktober 1866: citaat uit de *Noordbrabanter*.
- 43 'Niet-officiël gedeelte. 's Gravenhage, 15 oktober 1866' in: ibidem, 16 oktober 1866.
- 44 Citaat in: 'Buitenland. België' in: ibidem, 16 oktober 1866.
- 45 'Binnenland. Rotterdam, 16 oktober' in: *NRC* 17 oktober 1866. Zie Buys, *Het regt van de Tweede Kamer*, 34-36.
- 46 'De houding der ministerieelen' in: ibidem, 18 oktober 1866.
- 47 'Binnenland. Rotterdam, 17 oktober' in: ibidem.
- 48 'Ingezonden stukken' in: ibidem.
- 49 'Tweede advies van jhr. mr. J. de Bosch Kemper' in: *Dagblad* 20 oktober 1866.
- 50 Ibidem.
- 51 'Binnenland. Rotterdam, 20 oktober' in: *NRC* 21 oktober 1866.
- 52 'Jhr. mr. J. de Bosch Kemper en het ministerie. 1' in: ibidem, 22 oktober 1866.
- 53 B., 'Ingezonden stukken. Mijnheer de redacteur!' in: *Dagblad* 24 oktober 1866.
- 54 Bijvoorbeeld: 'Niet-officiël gedeelte. 's Gravenhage, 3 november 1866' in: ibidem, 4 en 5 november 1866.
- 55 'Niet-officiël gedeelte. Ontbinding der Tweede Kamer. Algemeen overzicht van den uitslag der verkiezingen, op 30 oktober en 13 november 1866' in: ibidem, 16 november 1866.
- 56 'De overwinning' in: ibidem.
- 57 'De uitslag der verkiezingen' in: *NRC* 16 november 1866.
- 58 *HTK* 1866-1867, 2e zitting, 154.
- 59 Ibidem, 159-160.
- 60 Ibidem, 162.
- 61 Ibidem, 177.
- 62 'Zwijgen en spreken' in: *NRC* 26 februari 1867.
- 63 'Niet-officiël gedeelte. 's Gravenhage, 25 februari 1867' in: *Dagblad* 26 februari 1867.

- 64 'Binnenland. Rotterdam, 28 mei' in: *NRC* 29 mei 1866.
- 65 Huizinga, *Heemskerk*, 76, noot 76; Van der Wal, *De motie-Keuchenius*, 100, noot 2.
- 66 *HTK* 1866-1867, 2e zitting, 218 II.
- 67 Anders dan Keuchenius impliceerde, was Stahl juist geen voorstander van het parlementaire stelsel, met een ondergeschikte positie van de koning ten opzichte van de volksvertegenwoordiging. Dit model kwam volgens Stahl neer op een parlementaire regering of constitutionele monarchie. Stahl wilde de koning in de grondwet zelfstandige macht geven en diens macht laten begrenzen door die van andere instituties. Hij noemde deze variant de institutionele monarchie. Zie Stahl, *Die gegenwärtigen Parteien in Staat und Kirche*.
- 68 *HTK* 1866-1867, 2e zitting, 224.
- 69 *HTK* 1866-1867, 77: 'Mijne motie strekt, om den dageraad van eene betere toekomst voor Indië te doen aanbreken.'
- 70 *HTK* 1866-1867, 2e zitting, 226.
- 71 Tamse, *Memoires van een enfant terrible*, 142, zie ook 146.
- 72 Von Santen, 'Sinds wanneer zit men links en rechts in de Tweede Kamer?', 135-137 betoogt dat Kamerleden in de periode 1866-1868 links en rechts zijn gaan zitten, omdat de politieke verhoudingen op scherp waren gezet.
- 73 In 1865 betoogde De Bosch Kemper in zijn *Handleiding tot de kennis van het Nederlandsche staatsregt*, 288: 'Tegenover de magt der provinciale staten en gemeentebesturen is de Koning het hoofd der centrale regeermagt, zoodat in onderscheidene artikelen der grondwet de uitdrukking: "De Koning," de beteekenis heeft dat de zaak door de algemeene regering zal geregeld worden.'
- 74 'De motie van den heer Keuchenius' in: *NRC* 29 september 1866.
- 75 'De ontbinding der Tweede Kamer. I. Het regerings-manifest' in: *Dagblad* 3 oktober 1866.
- 76 Ibidem. Zie Guizot, *Mémoires*, 184.
- 77 Ibidem. Zie Bluntschli, *Allgemeines Staatsrecht*, deel I, 434-436.
- 78 Ibidem. Zie De Bosch Kemper, *Handleiding tot de kennis van het Nederlandsche staatsregt*, 305-306. Kemper verwees in dit opzicht onterecht naar Hello, *Du régime constitutionnel*. Hello betoogde weliswaar dat de koning controleerde of de Kamermeerderheid de publieke opinie juist weerspiegelde en zo nodig de Kamer kon ontbinden (350), maar verderop stelde hij dat zelfs de woorden van de koning onder de ministeriële verantwoordelijkheid vielen (354-355, zie ook 356-357). Het enige persoonlijke recht dat de Franse grondwet volgens Hello aan de koning toekende, betrof het opperbevel over de strijdkrachten (357 en 382-383). De verwijzing van Kemper naar Erskine May was ook niet helemaal terecht. Erskine May, *The Constitutional History of England*, deel I, behandelde de constitutionele geschiedenis en beschreef niet dat de koning zich ooit rechtstreeks tot het volk richtte. Wel deed George III een beroep op parlementsleden buiten de ministers om en probeerde hij ze te beïnvloeden (bijvoorbeeld 11-16, 31, 39-40 en 89). Het volk speelde weliswaar een rol, maar alleen via de verantwoordelijke ministers (96-98 en 459-460).

- 79 Ibidem. Zie Thonissen, *La Belgique*, 360-362.
- 80 Ibidem. Zie Thorbecke, *Parlementaire redevoeringen*, deel 1, 159-160. Thorbecke meende dat de grondwetsherziening zonder initiatief van de koning waarschijnlijk niet zou hebben plaatsgevonden. Wel benadrukte hij dat deze in overleg met de Staten-Generaal was vastgesteld.
- 81 'Binnenland. Rotterdam, 4 oktober' in: *NRC* 5 oktober 1866.
- 82 'De ontbinding der Tweede Kamer. III. De grondwets-schennis der ontbonden Kamer' in: *Dagblad* 6 oktober 1866.
- 83 Ibidem. Zie Blackstone, *Commentaries*, deel 1, 230, 240-241 en 261-262. Blackstone meende wel dat de uitoefening van een prerogatief niet ten koste mocht gaan van het publieke belang, omdat dit inconstitutioneel was: in dat geval konden ministers ter verantwoording worden geroepen (de door het *Dagblad* genoemde druk kon ik niet achterhalen); Mill, *Considerations on Representative Government*, 256-258; Bluntschli, *Allgemeines Staatsrecht*, deel 2, 93-94, respectievelijk 154: Bluntschli stelde wel dat de constitutionele monarch bij alle staatshandelingen gebonden was aan de medewerking van de voor de desbetreffende handeling verantwoordelijke minister (153, zie ook 84); Constant, *Cours de politique constitutionnelle*, deel 1, 24 en 184, respectievelijk 48-49 (de door het *Dagblad* genoemde druk 1861 heb ik niet kunnen vinden; de eerste passage kon ik niet letterlijk achterhalen, de tweede helemaal niet). In de door mij gevonden passages spreekt Constant alleen over de benoeming van rechters en ministers, maar zijn argumentatie – de koning zal nauwelijks fouten maken omdat hij geen belang bij benoemingen en fouten heeft – doet veronderstellen dat hij de koning een breder benoemingsrecht toekent. Met betrekking tot ministers voegde hij toe dat bij directe handelingen of bij een voorstel de minister verantwoordelijk is (184-185); De Bosch Kemper, *Handleiding tot de kennis van het Nederlandsche staatsregt*, 290-291: De Bosch Kemper bear-gumenteerde weliwaar dat de koning volkomen vrij moest zijn, maar ging ervan uit dat de koninklijke macht alleen kon worden uitgeoefend via ministers die verantwoordelijk waren; Bosscha, *Kroon en ministers*, 27-28. Het citaat was ietwat selectief want Bosscha vervolgde (29-30) dat het prerogatief van de Kroon bovenal werd beperkt door de middelen die de volkswil bezat om een minister het behoud van zijn ambt onmogelijk te maken en noemde als voorbeeld dat Sir Robert Peel in 1835 het ontslag van zijn kabinet meedeelde omdat het onvoldoende werd gesteund door het Lagerhuis. Bosscha stelde het benoemingsrecht van de koning (soevereine macht van de Kroon) en het goedkeuringsrecht van de volksvertegenwoordiging (volkswil) tegenover elkaar en meende dat er bij voorbaat geen regeling denkbaar was die de onderlinge conflicten kon beslechten. Verderop betoogde hij wel dat een bepaalde mate van ministeriële verantwoordelijkheid ook bij benoemingen gold (56-59). Het beoordelingsrecht van de Kamer bij benoemingen ontkende hij echter (86). Bosscha was dus niet zo consequent, omdat ministeriële verantwoordelijkheid zonder het afleggen van rekenschap en dus een beoordelingsrecht inhoudsloos is. Bosscha betoogde verder dat, aangezien de ministeriële

- verantwoordelijkheid slechts globaal in de grondwet was geregeld, de Tweede Kamer zich was gaan bemoeien met de uitvoerende macht en zich als een hogere macht dan de ministers was gaan beschouwen (92-93). Hoewel het *Dagblad* dus selectief citeerde, gaf het citaat de mening van Bosscha toch wel goed weer.
- 84 Het betreft de zogenoemde wethistorische interpretatie.
- 85 S. Vissering e.a. [zonder titel] in: *NRC* 11 oktober 1866.
- 86 'Binnenland. Residentie-nieuws' in: *Dagblad* 13 oktober 1866.
- 87 Zie Hubrecht, 'Des konings onschendbaarheid', vooral 352-359 en 378-379. Hubrecht leidde de koninklijke onschendbaarheid af uit het begrip 'majesteit', dat hij terugvoerde op de overheersende macht van de vader in het Romeinse recht en daarna op die van het volk in de Romeinse republiek. Hij achtte onschendbaarheid en majesteit principes van ongeschreven staatsrecht (349-351). Hubrecht ging eraan voorbij dat de koppeling van onschendbaarheid aan majesteit niet vanzelfsprekend is. Zo wezen de oude Germaanse volken onschendbaarheid van de koning juist af, omdat deze als hoogste macht (majesteit) in de staat zelf verantwoordelijk moest zijn. Ook in de Middeleeuwen werden de Duitse vorsten en keizers als verantwoordelijk beschouwd. Verder wilde bijvoorbeeld ook de Franse keizer Napoleon III zelf verantwoordelijk zijn: zie Bluntschli, *Allgemeines Staatsrecht*, deel 2, 72-84. Onschendbaarheid betekende volgens Hubrecht kennelijk niet dat de vorst geen bevoegdheden zou hebben. Zo meende hij dat het opperbevel over het leger uitsluitend toekwam aan de koning, zonder dat ministers verantwoordelijk waren (375); de eerdergenoemde Franse rechtsgeleerde Hello was dezelfde mening toegedaan.
- 88 'Binnenland. Rotterdam, 6 oktober' in: *NRC* 7 oktober 1866.
- 89 'De ontbinding der Tweede Kamer. iv. De Grondwets-schennis der ontbonden Kamer' in: *Dagblad* 7 en 8 oktober 1866. Zie Lagemans, *De leer der ministeriële verantwoordelijkheid*, 19; Lagemans sprak ter plaatse alleen over de ministeriële verantwoordelijkheid bij ondertekening van de benoeming van een opvolger. Elders pleitte hij wel voor een terughoudende rol van het parlement en een beperkte ministeriële verantwoordelijkheid, namelijk voor zover wetten zijn geschonden – hij beriep zich daarbij op Thorbecke – en voor een zelfstandige macht van de koning (26, 32-33 en 40-42); Bosscha, *Kroon en ministers*, 57; Capadose, 'Regtsvragen, betreffende het contraseign der ministers', 408-409.
- 90 Ibidem. Het *Dagblad* doelde waarschijnlijk op artikel 3, sub e, van de wet van 22 april 1855, *Staatsblad* nr. 33, namelijk dat ministers strafbaar waren als zij nalieten uitvoering te geven of te doen geven aan de voorschriften van de grondwet etc. In de optiek van de krant was de bemoeienis van de Kamer met de benoeming in strijd met de grondwet. De ministers moesten daarom de Kamer krachtens de grondwet ontbinden.
- 91 Ibidem. De interpunctie en spelling wijken af en toe af van het origineel, zo is de cursivering door het *Dagblad* toegevoegd: vgl. Thorbecke, *Aanteekening op de grondwet*, deel 1, 202-203. Dit citaat ontbreekt in de eerste druk van de *Aanteekening* uit 1839, die veel bondiger is.

- 92 Ibidem. Zie De Bosch Kemper, *Handleiding tot de kennis van het Nederlandsche staatsregt*, 377-378, zie ook 518-520.
- 93 Ibidem. Zie *HTK* 1851-1852, 26¹-26²: de minister had de gevraagde inlichtingen echter wel verstrekt.
- 94 Ibidem. Zie *HTK* 1852-1853, 339¹-339².
- 95 Ibidem. Zie Bosscha, *Kroon en ministers*, 86.
- 96 Ibidem. Zie *HTK* 1853, 86-87 (zie ook Bosscha, *Kroon en ministers*, 86-87): kabinetsleider Van Hall had nog toegevoegd door zijn contraseign wel verantwoordelijk te zijn, maar dat hij niet de redenen voor de benoeming kon geven, aangezien de koning de ministers benoemde.
- 97 Ibidem. Zie *HTK* 1863-1864, 370⁶⁷.
- 98 Ibidem. Zie *HTK* 1864-1865, 210-211. Betz had zelfs gezegd 'dat eene Regering niet verplicht is, omtrent benoemingen, op hare voordragt gedaan, telkens rekenschap te geven aan eenig lid der Kamer'.
- 99 'De voordragt der ministers aan den koning tot ontbinding der Tweede Kamer. vr' in: *NRC* 11 oktober 1866.
- 100 'Proclamatie' in: ibidem, 12 oktober 1866. Zie ook 'Laatste berigten' in: *Dagblad* 12 oktober 1866 en 'Niet-officiël gedeelte' in: ibidem, 13 oktober 1866.
- 101 'Algemeen overzigt. Rotterdam, 13 oktober' in: *NRC* 14 oktober 1866.
- 102 *HTK* 1866-1867, 2e zitting, 183.
- 103 "'s Gravenhage, 12 oktober 1866' in: *Dagblad* 13 oktober 1866.
- 104 'De ernst van het oogenblik' in: ibidem, 14 en 15 oktober 1866.
- 105 Huizinga, *Heemskerk*, 78; Van der Wal, *De motie-Keuchenius*, 166-169.
- 106 Huizinga, *Heemskerk*, 79-80.
- 107 'Bijvoegsel. Niet-officiël gedeelte. 's Gravenhage, 13 oktober 1866. Advies van jhr. mr. J. de Bosch Kemper.' in: *Dagblad* 14 en 15 oktober 1866. Zie Thorbecke, *Parlementaire redevoeringen*, deel 2, 250-268, vooral 258-259. Thorbecke stelde dat de Kamer niet over concrete gevallen mocht oordelen, omdat de keuze toeviel aan de regering.
- 108 'Binnenland. Rotterdam, 21 oktober' in: *NRC* 22 oktober 1866. Zie De Bosch Kemper, *Handleiding tot de kennis van het Nederlandsche staatsregt*, 293 (het citaat wijkt met interpunctie iets af).
- 109 'Binnenland. Rotterdam, 22 oktober' in: ibidem, 23 oktober 1866.
- 110 'Proclamatie' in: ibidem, 12 oktober 1866.
- 111 A. van der Linde, 'Wat moeten de antirevolutionaire kiezers doen?' in: *Dagblad* 19 oktober 1866. Zie ook Stahl, *Die gegenwärtigen Parteien in Staat und Kirche*, vooral 114-129, 163-176 en 319-337. Vgl. Brunner, Conze en Koselleck, *Geschichtliche Grundbegriffe*, deel 4, 204-205.
- 112 'Niet-officiël gedeelte. 's Gravenhage, 22 oktober 1866' in: *Dagblad* 23 oktober 1866; zie *Het professoraal advies*.
- 113 'Artikel 53 der grondwet. De koning is onschendbaar: de ministers zijn verantwoordelijk' in: *NRC* 1 oktober 1866.

- 114 *HTK* 1866-1867, 1.
- 115 'De openingsrede' in: *Dagblad* 21 november 1866.
- 116 *Bijlagen van de HTK* 1866-1867, 2e zitting, 354-355.
- 117 *HTK* 1866-1867, 2e zitting, 230.
- 118 'Binnenland. Rotterdam, 4 oktober' in: *NRC* 5 oktober 1866.
- 119 *HTK* 1866-1867, 81.
- 120 'Binnenland. Rotterdam, 5 oktober' in: *NRC* 6 oktober 1866. De krant verwees naar de zitting van 24 mei 1849: *HTK* 1848-1849, 541-542. De *NRC* citeerde *niet* de uitspraak van Borret van destijds dat de ministeriële verantwoordelijkheid een waarborg was tegen aantasting van de grondwet (dus wetsschending). Borret had het bij de politieke verantwoordelijkheid over het landsbelang en de veiligheid van de staat. Anders dan de *NRC* stelde, lijkt Borret dus consistent.
- 121 'Niet-officieel gedeelte. 's Gravenhage, 20 oktober 1866' in: *Dagblad* 21 en 22 oktober 1866. Kemper drukte zich nog voorzichtig uit, want de wet betreffende de strafrechtelijke verantwoordelijkheid van 22 april 1855, *Staatsblad* nr. 33, betrof alleen de schending van wetten of het achterwege laten van het contraseign. Bovendien was opzet vereist, of grovelijk verzuim bij nalatigheid (zie artikel 3).
- 122 T., 'Ingezonden stukken. Thorbecke tegenover hoogleraren in de regten' in: *Dagblad* 18 oktober 1866.
- 123 'De voordragt der ministers aan den koning tot ontbinding der Tweede Kamer. iv' in: *NRC* 7 oktober 1866.
- 124 'Binnenland. Rotterdam, 7 oktober' in: *ibidem*, 8 oktober 1866.
- 125 'De voordragt der ministers aan den koning tot ontbinding der Tweede Kamer. v' in: *ibidem*, 9 oktober 1866. Zie De Bosch Kemper, *Handleiding tot de kennis van het Nederlandsche staatsregt*, 290-292 en 370-372; Voorduin, *Geschiedenis en beginselen der grondwet*, 190-191.
- 126 'Binnenland (vervolg). Rotterdam, 28 oktober' in: *NRC* 29 oktober 1866.
- 127 Tegen deze achtergrond is het verklaarbaar dat de *NRC* meteen na de bekendmaking van Mijers benoeming had betoogd dat het kabinet geen gouverneur-generaal had mogen benoemen, omdat onduidelijk was van welke richting deze moest zijn ('De heer P. Mijer, gouverneur-generaal van Ned. Indië' in: *ibidem*, 20 september 1866; zie noot 12).
- 128 *HTK* 1866-1867, 2e zitting, 189.
- 129 *Ibidem*, 190.
- 130 *Ibidem*, 197.
- 131 *Ibidem*.
- 132 *Ibidem*, 198.
- 133 *Ibidem*. Jonckbloet gaf geen paginaverwijzingen etc. Ik heb dit citaat kunnen achterhalen in: Hallam, *The Constitutional History of England*, 215.
- 134 *Ibidem*. Zie Hallam, *ibidem*; de cursivering is van Jonckbloet.
- 135 Citaat uit: *ibidem*. Zie Laboulaye, *Le parti libéral*, 191-192; de interpunctie wijkt soms af, de cursivering is door Jonckbloet toegevoegd.

- 136 Citaat uit: *ibidem*, 199. Ik heb dit citaat niet bij Erskine May kunnen achterhalen.
- 137 Citaat uit: *ibidem*. Zie Laboulaye, *Le parti libéral*, 195-196. Er zijn een paar spelingsfouten; de cursivering is toegevoegd door Jonckbloet.
- 138 *Ibidem*, 200.
- 139 *Ibidem*, 208.
- 140 *Ibidem*, 217.
- 141 *Ibidem*, 232.
- 142 Vgl. De Bruyne, *De geschiedenis van Nederland*, deel 3, 283-284.
- 143 *HTK* 1865-1866, 833-835.
- 144 'Een gouverneur-generaal van Nederlandsch-Indië' in: *NRC* 17 september 1866.
- 145 'De nieuwe positie' in: *Dagblad* 20 september 1866.
- 146 's Gravenhage, 24 september 1866' in: *ibidem*, 25 september 1866.
- 147 'Bijvoegsel. Niet-officiël gedeelte. 's Gravenhage, 13 oktober 1866. Advies van jhr. mr. J. de Bosch Kemper' in: *ibidem*, 14 en 15 oktober 1866.
- 148 'Niet-officiël gedeelte. 's Gravenhage, 28 februari 1867' in: *ibidem*, 1 maart 1867.
- 149 *HTK* 1866-1867, 82.
- 150 *Ibidem*, 83-84.
- 151 'Algemeen overzicht. Rotterdam, 27 september' in: *NRC* 28 september 1866.
- 152 'Het ernstige van het oogenblik' in: *ibidem*, 13 oktober 1866.
- 153 'Algemeen overzigt. Rotterdam, 13 oktober' in: *ibidem*, 14 oktober 1866.
- 154 'Niet-officiël gedeelte. 's Gravenhage, 15 oktober 1866' in: *Dagblad* 16 oktober 1866.
- 155 'Binnenland. Rotterdam, 21 oktober' in: *NRC* 22 oktober 1866 (het citaat van Fonfrède is niet helemaal correct qua interpunctie en opmaak). Zie ook De Bosch Kemper, *Handleiding tot de kennis van het Nederlandsche staatsregt*, 297-298 en Campan, *Oeuvres de Henri Fonfrède*, deel 2, 369 en 374-375.
- 156 'De verkiezingen. 1' in: *NRC* 25 oktober 1866.
- 157 Citaat in: 'Binnenland. Rotterdam, 24 oktober' in: *ibidem*.
- 158 *HTK* 1866-1867, 2e zitting, 148-149.
- 159 *Ibidem*, 149.
- 160 *Ibidem*, 152.
- 161 Citaten uit: *ibidem*.
- 162 Mr. X., 'Ingezonden stukken. De beginselen van mr. van Eck' in: *Dagblad* 2 maart 1867.
- 163 *HTK* 1866-1867, 2e zitting, 176. De Charte betreft de Franse grondwet van 1814. Zie De Chateaubriand, *De la monarchie selon la Charte*, 3-4; de cursivering is toegevoegd en de interpunctie wijkt iets af. De Chateaubriand betoogt dat een fout altijd moet worden toegeschreven aan de minister en niet aan de koning. De koning is onschendbaar. Men kan volgens hem alles onderzoeken zonder de koninklijke waardigheid aan te tasten, want alles komt voort uit een verantwoordelijk minister. De koning oordeelt weliswaar, maar hij kan een minister niet dwingen (3-5).
- 164 *HTK* 1866-1867, 2e zitting, *ibidem*.

- 165 Ibidem, 180.
- 166 Ibidem, 185.
- 167 Ibidem, 186.
- 168 'Algemeen overzicht. Rotterdam, 23 februarij' in: *NRC* 24 februari 1867.
- 169 'Niet-officiël gedeelte. 's Gravenhage, 23 februarij 1867' in: *Dagblad* 24 en 25 februari 1867.
- 170 Vgl. De Beaufort, *Staatkundige opstellen*, 38-39: in de Engelse praktijk gold dat de oppositie zich ervan bewust was dat zij de regering diende te vormen, indien zij het kabinet naar huis stuurde.
- 171 'De voordragt der ministers aan den koning tot ontbinding der Tweede Kamer. vi' in: *NRC* 11 oktober 1866.
- 172 'Jhr. mr. J. de Bosch Kemper en het ministerie. 11' in: ibidem, 23 oktober 1866.
- 173 *HTK* 1866-1867, 2e zitting, 185.
- 174 Ibidem.
- 175 Ibidem, 213.
- 176 Ibidem.
- 177 Keuchenius doelde op: Opzoomer, *De vertegenwoordiging*, 2.
- 178 Keuchenius had overigens wel gelijk dat Opzoomer de Nederlandse constitutionele situatie gelijkstelde aan het idee van de Engelse parlementaire kabinetten. Opzoomer leidde een onbegrensde politieke ministeriële verantwoordelijkheid af uit het in de grondwet opgenomen budgetrecht van de Kamer: ibidem. Zie ook: Van 't Veer, *Opzoomer als wijsgeer*, 191-195.
- 179 'Binnenland. Staten-Generaal' in: *NRC* 2 oktober 1866.
- 180 'Niet-officiël gedeelte. 's Gravenhage, 1 oktober 1866' in: *Dagblad* 2 oktober 1866.
- 181 'De voordragt der ministers aan den koning tot ontbinding der Tweede Kamer. i' in: *NRC* 3 oktober 1866.
- 182 Te Velde, 'Constitutionele politiek', 151-155; vgl. Drentje, *Thorbecke*, 239-243 en De Haan, 'Politieke oppositie'.
- 183 'De voordragt der ministers aan den koning tot ontbinding der Tweede Kamer. 11' in: *NRC* 4 oktober 1866.
- 184 'Binnenland. Rotterdam, 3 oktober' in: ibidem.
- 185 'De ontbinding der Tweede Kamer. 11. Doel en strekking der motie-Keuchenius' in: *Dagblad* 5 oktober 1866. Zie ook *HTK* 1866-1867, 77: 'Mijne motie strekt, om den dageraad van eene betere toekomst voor Indië te doen aanbreken.'
- 186 'Binnenland. Residentie-nieuws' in: ibidem. De grammaticale vorm van het citaat is iets aangepast.
- 187 Zie bijvoorbeeld De Beaufort, 'Dertig jaren uit onze geschiedenis', 516.
- 188 De Bosch Kemper, *Handleiding tot de kennis van het Nederlandsche staatsregt*, 288 stelt dat de koning in 1813 het hoofd is geworden van de centrale regeermacht, in reactie op de macht van de provinciale staten en de gemeentebesturen, en dat de formuleringen in de grondwet over 'de koning' in feite de algemene regeermacht inhoudt, dus de koning en het kabinet samen.

189 Drentje, *Thorbecke*, 470-471.

190 Ibidem, 470.

191 Doorn, *Willem III, Emma en Sophie*, 196. Vgl. De Vries, *Overgrootvader koning Willem III*, 209.

5 1867–1868: het buitenlands beleid van minister Van Zuylen onder vuur

- 1 'Buitenlandsche Zaken' in: *NRC* 15 november 1867. Zie ook: 'De minister van Buitenlandsche Zaken' in: ibidem, 25 november 1867.
- 2 'De naderende veldslag. II. Een Kamer-chassepot?' in: *Dagblad* 19 november 1867.
- 3 *HTK* 1867-1868, 91.
- 4 Van Welderen Rengers, *Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland*, 394.
- 5 *HTK* 1867-1868, 134.
- 6 De Vries, *Het grondwettig koningschap onder koning Willem III*, 17, 20 en 24.
- 7 'Algemeen overzicht. Rotterdam, 25 november' in: *NRC* 26 november 1867.
- 8 'Binnenland. Kamer-overzicht' in: *Dagblad* 29 november 1867.
- 9 Vgl. Tamse, *Nederland en België in Europa*, 57-78, vooral 77-78.
- 10 'Niet-officiël gedeelte. 's Gravenhage, 18 december 1867' in: *Dagblad* 19 december 1867.
- 11 'Niet-officiël gedeelte. 's Gravenhage, 20 december 1867' in: ibidem, 21 december 1867.
- 12 'Niet-officiël gedeelte. 's Gravenhage, 21 december 1867' in: ibidem, 22 en 23 december 1867.
- 13 Vos, 'De journalist Izaak Jacob Lion', 62-67.
- 14 'Binnenland. Rotterdam, 23 januarij. Uitslag der verkiezingen voor de Tweede Kamer der staten-generaal' in: *NRC* 24 januari 1868; 'Binnenland. Rotterdam, 4 februarij' in: ibidem, 5 februari 1868; 'De uitslag der verkiezingen' in: *Dagblad* 26 en 27 januari 1868; 'Niet-officiël gedeelte. 's Gravenhage, 6 februarij' in: ibidem, 7 februari 1868; 'Niet-officiël gedeelte. 's Gravenhage, 7 februarij' in: ibidem, 8 februari 1868.
- 15 'De uitslag der verkiezingen' in: *NRC* 9 februari 1868. De gegevens in de kranten verschillen nauwelijks van die in het onderzoek van R. de Jong, 'Uitslagen van de verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1918', zie: <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/Verkiezingen/databank/geaggregeerd/verkiezingstotalen> [26 maart 2011]. De gegevens van De Jong zijn niet uitgesplitst per partij. De verschillen hebben een ondergeschikte betekenis, zo bedraagt het opkomstpercentage bij De Jong 65,46% tegen 65,86% in het *Dagblad*.
- 16 V.S., 'Ingezonden stukken. Perfidie! 's Hage, 7 februarij 1868. Mijnheer de redacteur!' in: *Dagblad* 8 februari 1868.
- 17 'Niet-officiël gedeelte. 's Gravenhage, 13 februarij' in: ibidem, 14 februari 1868.
- 18 Vos, 'De journalist Izaak Jacob Lion', 67-71.

- 19 'De uitslag der verkiezingen' in: *Dagblad* 9 en 10 februari 1868.
- 20 'Kan het ministerie blijven?' in: *NRC* 15 februari 1868.
- 21 *HTK* 1867-1868, 2e zitting, 0 [geen paginanummering].
- 22 *Ibidem*, 28.
- 23 'Niet-officiëel gedeelte. 's Gravenhage, 29 februarij' in: *Dagblad* 1 en 2 maart 1868.
- 24 *HTK* 1867-1868, 2e zitting, 30.
- 25 *Ibidem*, 34.
- 26 *Ibidem*, 45.
- 27 'Binnenland. Kamer-overzicht' in: *Dagblad* 5 maart 1868.
- 28 *HTK* 1867-1868, 2e zitting, 70.
- 29 'Algemeen overzicht. Rotterdam, 5 maart' in: *NRC* 6 maart 1868.
- 30 *HTK* 1867-1868, 2e zitting, 75.
- 31 Anders: Turpijn, *Mannen van gezag*, 158-159.
- 32 'Binnenland. Residentie-nieuws' in: *Dagblad* 10 maart 1868.
- 33 N., 'Mijnheer de redacteur!' in: *ibidem*.
- 34 Vgl. Turpijn, *Mannen van gezag*, 129, 137, 153-154, 157-161 en 163-168. Turpijn beschouwt Van Reenen zonder meer als regeringsgezind en conservatief, terwijl Van Reenen juist vrij gematigd was en een onpartijdige Kamervoorzitter probeerde te zijn. Bovendien houdt Turpijn geen rekening met het verstandige en bemiddelende optreden van Van Reenen, zoals blijkt uit het voorgaande en dit hoofdstuk. Hij beschouwt Dullerts Kamervoorzitterschap vanaf 1869 als ideaaltype en dat van diens voorganger Van Reenen als antipool daarvan, terwijl Dullert als voorzitter bij uitstek ook partijpolitiek bedreef.
- 35 'Niet-officiëel gedeelte. 's Gravenhage, 10 maart' in: *Dagblad* 11 maart 1868.
- 36 'De Luxemburgsche kwestie. I' in: *NRC* 18 maart 1868.
- 37 *HTK* 1867-1868, 2e zitting, 192.
- 38 *Ibidem*, 194.
- 39 'Binnenland. Kamer-overzicht' in: *Dagblad* 24 maart 1868.
- 40 'Niet-officiëel gedeelte. Kamer-overzicht' in: *ibidem*, 25 maart 1868.
- 41 'De kabinetskwestie' in: *NRC* 26 maart 1868.
- 42 'Niet-officiëel gedeelte. 's Gravenhage, 4 april. Een parlementaire coup d'état' in: *Dagblad* 5 en 6 april 1868.
- 43 'Niet-officiëel gedeelte. 's Gravenhage, 7 april' in: *ibidem*, 8 april 1868.
- 44 'Niet-officiëel gedeelte. 's Gravenhage, 1 mei' in: *ibidem*, 2 mei 1868.
- 45 Van H., 'Ingezonden stukken. Mijnheer de redacteur! 5 mei 1868' in: *ibidem*, 7 mei 1868.
- 46 Duyverman, *Uit de geheime dagboeken van Aeneas Mackay*, 145-157.
- 47 'Binnenland. Kamer-overzicht' in: *Dagblad* 8 mei 1868.
- 48 'Niet-officiëel gedeelte. 's Gravenhage, 12 mei' in: *ibidem*, 13 mei 1868.
- 49 'Binnenland. (Vervolg). Rotterdam, 14 mei' in: *NRC* 15 mei 1868.
- 50 X., 'Ingezonden stukken. Een nieuw stelsel van verkiezingen. Z., 13 mei 1868' in: *Dagblad* 16 mei 1868.

- 51 'Het ware karakter van den strijd' in: *NRC* 21 mei 1868. De *NRC* verweet de conservatieven het ware karakter van de strijd te verbergen met hun betoog over het Engelse stelsel. Het ware karakter was dat de conservatieven de meerderheid met een minderheid wilden overheersen, aldus de *NRC*.
- 52 'Niet-officieel gedeelte. 's Gravenhage, 25 mei' in: *Dagblad* 26 mei 1868.
- 53 'Nieuwe partijchap?' in: *ibidem*.
- 54 'Het nieuwe ministerie. II. De beginselen' in: *ibidem*, 6 juni 1868.
- 55 Anders: Van Raak, *In naam van het volmaakte*, 141-148. Van Raak stelt dat Kemper, in tegenstelling tot oudere conservatieven zoals Vreede, niet streed voor een conservatieve interpretatie van de grondwet, maar het constitutioneel kader accepteerde. Volgens Van Raak is het opmerkelijk hoe conciliant Kemper zich bleef opstellen. Kemper zou een afkeer hebben van beginselstrijd en partijpolitiek; Van Raak noemt hem zelfs naïef. Vgl. De Wit, *De strijd tussen aristocratie en democratie*, 379-380.
- 56 *HTK* 1867-1868, 79.
- 57 *Ibidem*, 114.
- 58 *Ibidem*, 126.
- 59 'Niet-officieel gedeelte. 's Gravenhage, 27 november 1867' in: *Dagblad* 28 november 1867. Vreede citeerde Thorbecke in debat met Groen van Prinsterer op 19 november 1852 en verwees naar Asser, *Het bestuur der buitenlandsche betrekkingen*, 107-110. Vreede verzuumde te vermelden dat Groen vanuit de Kamer richtlijnen had willen geven voor toekomstig buitenlands beleid van het kabinet-Thorbecke en dus wilde meeregeren. Zie ook *HTK* 1852-1853, 147-148, 149³, 155-156 en 163¹-163². Interessant is verder dat Asser betoogde dat het afstemmen van een begroting om daardoor de minister ten val te brengen niet paste in de constitutionele regeringsvorm, omdat de grondwet aan de koning de bevoegdheid verleende ministers te benoemen en te ontslaan. Hij wees op de mening van Thorbecke bij de begrotingen voor 1846 en 1847 dat het bij stemming over een begroting uitsluitend mocht gaan over noodzakelijkheid of nuttigheid van de voorgestelde uitgaven in verband met de behoeften en middelen van de staat. Zie ook Thorbecke, *Parlementaire redevoeringen*, deel I, 115-122.
- 60 'Binnenland. Rotterdam, 6 december' in: *NRC* 7 december 1867.
- 61 'Ingezonden stukken. Ministerieele crisis. 5 december 1867' in: *ibidem*. Verwezen werd naar Voorduyn, *Geschiedenis en beginselen der grondwet*. Voorduyn (178-190) behandelde de bestaansredenen voor de Raad van State, zoals bediscussieerd tijdens de grondwetsherziening in 1848. Een Kamermeerderheid had de Raad van State eigenlijk willen afschaffen omdat zij de functie van de Raad van State als adviseur van de Kroon niet in overeenstemming achtte met de ministeriële verantwoordelijkheid. De regering pleitte echter voor handhaving van de Raad van State als adviseur van de Kroon en benadrukte dat de ministers het advies naast zich neer konden leggen en uiteindelijk verantwoordelijk waren. Vgl. hoofdstuk 2 en Slijkerman, *In dienst van de Kroon*, 15-16.

- 62 'Niet-officiëel gedeelte. 's Gravenhage, 9 december 1867' in: *Dagblad* 10 december 1867.
- 63 'Binnenland. Rotterdam, 10 december' in: *NRC* 11 december 1867.
- 64 'Binnenland. (Vervolg.) Rotterdam, 13 december' in: *ibidem*, 14 december 1867.
- 65 'Binnenland. Rotterdam, 19 december' in: *ibidem*, 20 december 1867. In een ingezonden brief van 23 december werd de ministers ook verweten dat zij de koning niet geadviseerd hadden om de Raad van State te horen, 'het ligchaam, dat den koning in moeilijke gevallen in de eerste plaats moet ter zijde staan': L. [anoniem], 'Ingezonden stukken. Leiden, 23 december 1867. WelEd. Gestrenge heer!' in: *ibidem*, 27 december 1867.
- 66 Huizinga, 'Herinneringen van Van Zuylen van Nijevelt', 303. Vgl. Slijkerman, *Indienst van de Kroon*, 109-110.
- 67 's konings beslissing. Je maintiendrai' in: *Dagblad* 24 december 1867.
- 68 'Niet-officiëel gedeelte. 's Gravenhage, 26 december 1867' in: *ibidem*, 27 december 1867.
- 69 'De onschendbaarheid des konings' in: *NRC* 28 december 1867.
- 70 'Binnenland. Rotterdam, 28 december' in: *ibidem*, 29 december 1867.
- 71 *Ibidem*.
- 72 'Niet-officiëel gedeelte. 's Gravenhage, 30 december 1867' in: *Dagblad* 31 december 1867.
- 73 'Algemeen overzicht. Rotterdam, 3 maart' in: *NRC* 4 maart 1868.
- 74 'Niet-officiëel gedeelte. De koning boven de partijen' in: *Dagblad* 29 en 30 maart 1868
- 75 Zie Cox, *The Institutions of the English Government*, 247-258.
- 76 *HTK* 1867-1868, 2e zitting, 324. Zie Thorbecke, *Aanteekening op de grondwet*, deel I, 190-197, vooral 191.
- 77 Vgl. Verkade, *Overzicht der staatkundige denkbeelden van Johan Rudolph Thorbecke*, 72-73.
- 78 *HTK* 1867-1868, 2e zitting, 332.
- 79 Turpijn, *Mannen van gezag*, 82-90. De koning had een brief meegezonden waarin hij zijn steun uitsprak voor het ontwerp van Thorbecke (84). Interessant is dat Turpijn vermeldt dat tegenstanders het plan zagen als een liberale poging om de nadruk op de volksvertegenwoordiging te leggen, in plaats van op de Kroon (83-84). Vgl. Heemskerk, *De praktijk onzer grondwet*, 50-53.
- 80 *HTK* 1867-1868, 2e zitting, 338. Zie ook Thorbecke, *Bijdrage tot de herziening der grondwet*, 8-12. Thorbecke vond dat de koning naast het kabinet een zekere macht moest hebben, omdat anders de regering in handen van de vertegenwoordiging zou komen, hetzij de vertegenwoordiging een regeringswerktuig zou worden. Thorbecke was dus oorspronkelijk voor het idee van een belans tussen de constitutionele machten.
- 81 *HTK* 1867-1868, 2e zitting, 364.
- 82 Verkade, *Overzicht der staatkundige denkbeelden van Johan Rudolph Thorbecke*, 18-20;

- Te Velde, 'Van grondwet tot grondwet', 104, 110, 114 en 119-120; Te Velde, 'Constitutionele politiek', 153 en 162-163.
- 83 *HTK* 1867-1868, 2e zitting, 378.
- 84 A.F. de Savornin Lohman, 'Aan den hoofdredacteur van het Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage' in: *Dagblad* 17 en 18 mei 1868.
- 85 'Het ware karakter van den strijd' in: *ibidem*, 20 mei 1868.
- 86 Huizinga, *Heemskerk*, 86-88.
- 87 Duyverman, *Uit de geheime dagboeken van Aeneas Mackay*, 145-184, vooral 148-149, 161, 163, 165, 170, 173-174, 178-181 en 183. Vgl. Hooykaas en Santegoets, *De briefwisseling van J.R. Thorbecke*, deel 7, 286-287.
- 88 'Binnenland. (Vervolg.) Rotterdam, 13 december' in: *NRC* 14 december 1867.
- 89 'Den koning het regeren onmogelijk gemaakt' in: *Dagblad* 13 december 1867.
- 90 Polytropos [pseudoniem], 'Ingezonden stukken. Mijnheer de redacteur!' in: *ibidem*, 24 december 1867. Zie ook de verhandeling van Bastiat, 'Incompatibilités parlementaires' in: *idem*, *Oeuvres complètes*, deel 5, 518-561, vooral 528-561.
- 91 'Bijvoegsel. Niet-officiël gedeelte. 's Gravenhage, 7 december 1867. Kamer-overzicht' in: *ibidem*, 8 en 9 december 1867.
- 92 Zie de bespreking in het vorige hoofdstuk van het *Dagblad* van 11 oktober 1866.
- 93 'Niet-officiël gedeelte. 's Gravenhage, 11 december 1867' in: *Dagblad* 12 december 1867.
- 94 Waarschijnlijk doelde men op de verhandeling 'Incompatibilités parlementaires' in: Bastiat, *Oeuvres complètes*, deel 5, 518-561. Bastiat betoogde dat een volksvertegenwoordiger geen publieke functie mocht accepteren, in het bijzonder geen ministerschap, maar een publiek functionaris mocht wel volksvertegenwoordiger worden, wanneer hij zich maar niet liet doorbetalen en tijdelijk van zijn ambt afzag (519-520, 527 en 558-561). De stelling in het *Volksblad* dat Bastiat oud-ministers wilde uitsluiten van de volksvertegenwoordiging was dus onjuist.
- 95 'Met of zonder programma?' in: *Dagblad* 27 mei 1868.
- 96 'Niet-officiël gedeelte. 's Gravenhage, 27 mei' in: *ibidem*, 28 mei 1868.
- 97 'Niet-officiël gedeelte. 's Gravenhage, 29 mei' in: *ibidem*, 30 mei 1868.
- 98 'Niet-officiël gedeelte. 's Gravenhage, 3 juni' in: *ibidem*, 4 juni 1868.
- 99 'Niet-officiël gedeelte. 's Gravenhage, 5 juni' in: *ibidem*, 6 juni 1868.
- 100 Drentje, *Thorbecke*, 472-475; vgl. Gosses en Japikse, *Handboek tot de staatkundige geschiedenis*, 831; Taal, *Liberalen en radicalen in Nederland*, 6-7.
- 101 'Binnenland. Rotterdam, 7 januari' in: *NRC* 8 januari 1868.
- 102 D.H., 'Kiezers! Landgenooten' in: *ibidem*, 14 januari 1868.
- 103 'Niet-officiël gedeelte. 's Gravenhage, 27 maart. La mort sans phrases' in: *Dagblad* 28 maart 1868 (het *Dagblad* schrijft 'phrases' in plaats van 'phrase').
- 104 In een later ingezonden stuk in het *Dagblad* werd gemotiveerd betoogd dat de desbetreffende persoon – de rooms-katholieke geestelijke, politicus en revolutionair E.J. Sieyès (1748-1836) – alleen 'la mort' had geëist en dat de stenograaf had toegevoegd 'sans phrase' omdat anderen wel hun oordeel toelichtten: H. Tiede-

- man, 'La mort sans phrase. Amsterdam, 6 april 1868' in: *ibidem*, 11 april 1868.
- 105 *HTK* 1867-1868, 2e zitting, 323.
- 106 *Ibidem*, 369.
- 107 'Niet-officiëel gedeelte. 's Gravenhage, 16 april' in: *Dagblad* 17 april 1868; 'Binnenland. Kamer-overzicht' in: *ibidem*, 22 april 1868.
- 108 'Algemeen overzicht. Rotterdam, 26 november' in: *NRC* 27 november 1867.
- 109 'De ministerieele crisis' in: *ibidem*, 28 november 1867.
- 110 'Niet-officiëel gedeelte. 's Gravenhage, 29 november 1867' in: *Dagblad* 30 november 1867.
- 111 'Binnenland. Rotterdam, 7 december' in: *NRC* 8 december 1867.
- 112 'Niet-officiëel gedeelte. Staten-Generaal. Vereenigde zitting der beide Kamers op vrijdag 27 december 1867 (ten 2 ure)' in: *Dagblad* 28 december 1867; 'Binnenland. Rotterdam, 27 december' en 'Binnenland. (Vervolg.) Staten-Generaal. Vereenigde zitting der beide Kamers, op vrijdag 27 december, tot sluiting van de gewone vergadering der staten-generaal. Geopend ten 2 ure' in: *NRC*, *idem*.
- 113 Douwes Dekker, 'Aanteekeningen en opmerkingen', 372-373. Zie ook: Krul, 'Mutilatuli en Busken Huet als critici van de democratie', 138-139.
- 114 'Niet-officiëel gedeelte. 's Gravenhage, 28 december 1867. De sluitingsrede' in: *Dagblad* 29 en 30 december 1867.
- 115 'Binnenland. Rotterdam, 31 december' in: *NRC* 1 januari 1868.
- 116 'Binnenland. (Vervolg.) Rotterdam, 4 januari' in: *ibidem*, 5 januari 1868.
- 117 'Wie moeten wij kiezen? II' in: *ibidem*, 19 januari 1868.
- 118 *HTK* 1867-1868, 2e zitting, 29.
- 119 *Ibidem*, 323.
- 120 *Ibidem*, 185.
- 121 *Ibidem*, 95.
- 122 De Bosch Kemper, *De motie Blussé*.
- 123 *HTK* 1867-1868, 2e zitting, 117.
- 124 *Ibidem*.
- 125 *Ibidem*, 164.
- 126 Huber, *De gemotiveerde motie van orde*, 75-76 en 83-84.
- 127 *HTK* 1867-1868, 2e zitting, 186. Zie Huber, *De gemotiveerde motie van orde*, 87-88. Omdat de gemotiveerde motie van orde een oordeel van de Kamer zelf betrof, in plaats van de koning over een adres te laten oordelen, achtte Huber deze een aantasting van de uitvoerende macht. De liberaal Opzoomer, *De vertegenwoordiging*, 6-9 beschreef voor de verhouding tussen volksvertegenwoordiging en regering twee ver uiteenlopende stelsels, namelijk het Duitse monarchale stelsel tegenover het Engelse parlementaire stelsel. Bij de beschrijving van het monarchale stelsel, volgens hem was de regering hiervan voorstander, schreef hij in de trant van de door Huber genoemde bewering (*ibidem*, 7, zie ook 10-11). Opzoomer zelf was echter voorstander van het parlementaire stelsel en achtte een motie van afkeuring als zodanig niet afkeurenswaardig. De toeschrijving aan Opzoomer was dus in zoverre onjuist.

- 128 Opzoomer, *De vertegenwoordiging*, 13-14.
- 129 Ibidem, 16.
- 130 Ik heb de verwijzing niet kunnen achterhalen in: Escher, *Handbuch der praktischen Politik*.
- 131 'Binnenland. (Vervolg.) Rotterdam, 28 maart' in: *NRC* 29 maart 1868.
- 132 'Het ministerie' in: ibidem, 31 maart 1868.
- 133 *HTK* 1867-1868, 2e zitting, 300.
- 134 Ibidem, 310. Zie De Brouckere en Tielemans, *Répertoire de l'administration et du droit administratif de la Belgique*, 456-457. De Brouckere en Tielemans schreven dat afkeuring van een begroting een buitengewone gebeurtenis was. Het verwerpen van een begroting omdat de volksvertegenwoordiging onvoldoende vertrouwen in het kabinet stelde, was een extreem middel. Dit middel was sinds de constituties ten gevolge van de revoluties in 1830 overbodig geworden, omdat de volksvertegenwoordiging de regering kon stilleggen door politieke wetten te weigeren om haar zo in de richting van de meerderheid te dirigeren. Volgens de auteurs kon de volksvertegenwoordiging bovendien een regering omverwerpen door goedkeuring aan politieke uitgaven te onthouden of deze deels te wijzigen. Deze laatste toevoeging van de auteurs is een beetje verwarrend, omdat zij impliceren dat een regering ook verwijderd kan worden door een begroting onmogelijk te maken. Gelet op hun voorgaande uitlatingen doelen zij echter op omstreden begrotingsposten en niet om redenen buiten deze posten gelegen. De bewering van Kemper dat De Brouckere op zijn eerdere mening was teruggekomen, was echter tendentius, omdat de omstandigheden met de herziening van de grondwetten waren gewijzigd.
- 135 Zie noten 77, 82, 138 en 143.
- 136 'Algemeen overzicht. Rotterdam, 21 april' in: *NRC* 22 april 1868.
- 137 *HTK* 1867-1868, 2e zitting, 324.
- 138 Verkade, *Overzicht der staatkundige denkbeelden van Johan Rudolph Thorbecke*, 74-75. Voor het standpunt van Buys, zie Buys, *Het regt van de Tweede Kamer*, 46-47; zie ook Opzoomer, *De vertegenwoordiging*, 17.
- 139 Zie Remond en Mayer, *Royer-Collard*, 72-81, daar 81.
- 140 Deze verwijzing heb ik niet kunnen verifiëren.
- 141 *HTK* 1867-1868, 2e zitting, 327.
- 142 Ibidem, 335.
- 143 Thorbecke, *Parlementaire redevoeringen*, deel 1, 115-122. Zie ook noot 138.
- 144 'Binnenland. Kamer-overzicht' in: *Dagblad* 24 april 1868.
- 145 *HTK* 1867-1868, 2e zitting, 374. Waarschijnlijk doelde Kemper op: Russell, *An Essay on the History of the English Government*, 137-139. Kemper versluisde wel dat Russell sprak over het geval dat begrotingen om daarbuiten gelegen redenen werden verworpen. Russell beschouwde het budgetrecht als een extreem middel tegen machtsmisbruik van de regering.
- 146 Zie Thorbecke, *Aanteekening op de grondwet*, deel 1, 202-203 (zie ook het citaat van

- Thorbecke bij de bespreking in het vorige hoofdstuk van het artikel 'De ontbinding der Tweede Kamer. iv. De grondwets-schennis der ontbonden Kamer' in: *Dagblad* 7 en 8 oktober 1866).
- 147 Zie noten 135, 138 en 143.
- 148 'Niet-officiëel gedeelte. Grondwetsherziening, feitelijk in Nederland tot stand gekomen, volgens de besluiten, genomen en de theoriën ontwikkeld door de radicale partij, van september 1866 tot en met 28 april 1868' in: *Dagblad* 30 april 1868. Bornewasser, 'Ministeriële verantwoordelijkheid onder koning Willem II', 445-446 meent dat het verwerpen van begrotingen om redenen buiten de cijfers gelegen vanaf 1840 praktijk werd, ook al bleef het vaak bij dreiging. Duidelijk is echter dat dit een relatief nieuw fenomeen was, dat in 1868 nog ter discussie stond.
- 149 *HTK* 1867-1868, 83.
- 150 Citaat in: 'Binnenland. Rotterdam, 29 november' in: *NRC* 30 november 1867.
- 151 Den Hertog, *Cort van der Linden*, 291-309, 333-349, 507-540 en 725-728; Moeyes, 'Minister van verzoening. Cort van der Linden', 57.
- 152 'Ontbinding, constitutionneel of niet?' in: *NRC* 2 december 1867.
- 153 'Onze politieke toestand. iv' in: *Dagblad* 8 en 9 december 1867.
- 154 'Ingezonden stukken. Het regt der Kroon tot ontbinding der volksvertegenwoordiging' in: *NRC* 14 december 1867. Zie ook: 'Binnenland. Rotterdam, 26 december' in: *ibidem*, 27 december 1867.
- 155 'De ontbinding geregvaardigd' in: *Dagblad* 8 januari 1868. Zie voor de mening van Buys: Buys, 'Avontuurlijke politiek', 63.
- 156 'Niet-officiëel gedeelte. 's Gravenhage, 11 januarij' in: *Dagblad* 12 en 13 januari 1868.
- 157 'Binnenland. Rotterdam, 11 februarij' in: *NRC* 12 februari 1868.
- 158 *HTK* 1867-1868, 2e zitting, 27.
- 159 *ibidem*, 33.
- 160 'De schorsing der discussiën over de motie-Blussé' in: *NRC* 9 maart 1868. Zie ook: 'De algemeene beschouwingen over de begrooting. III' in: *ibidem*, 12 april 1868.
- 161 'Bijvoegsel. Binnenland. Kamer-overzicht' in: *Dagblad* 8 en 9 maart 1868.
- 162 'Binnenland' in: *ibidem*, 10 maart 1868.
- 163 *HTK* 1867-1868, 2e zitting, 298.
- 164 'Binnenland. Kamer-overzicht' in: *Dagblad* 22 april 1868.
- 165 'Residentie-nieuws' in: *ibidem*.
- 166 Duyverman, *Uit de geheime dagboeken van Aeneas Mackay*, 157-176; De Vries, *Het grondwettig koningschap onder koning Willem III*, 19-21.
- 167 'Het ministerie' in: *NRC* 30 april 1868.
- 168 Vgl. Te Velde, 'Inleiding. De internationalisering van de nationale geschiedenis en de verzuiling', 502; Te Velde, 'Political Transfer: an Introduction'.
- 169 Vgl. Aerts, 'Nationale beginselen?'
- 170 Birch, 'Responsibility in British politics', 28.
- 171 Vgl. Pombeni, 'Political Models and Political Transfer'.

- 172 Zie ook Tamse, *Memoires van een enfant terrible*, 43-44; Boogman, 'J.R. Thorbecke – uitdaging en antwoord', 372-373. Vgl. Krol, *Als de Koning dit eens wist...!*, 261-262.
- 173 Drentje, *Thorbecke*, 471.
- 174 Anders: Turpijn, *Mannen van gezag*, 157-159. Turpijn zet Van Reenen neer als vertrouweling van de koning, zonder oog te hebben voor zijn capaciteiten. Hij beschrijft hem als een lijdelijke Kamervoorzitter die niet durfde in te grijpen 'tegen het verbale geweld van jonge en oude liberalen jegens eenzame conservatieven' (ibidem, 158). Volgens Turpijn nam Van Reenens 'milde terughoudendheid' zelfs pijnlijke vormen aan tijdens het kabinet-Fransen van de Putte en het kabinet-Van Zuylen (hij onderbouwt dit door op het incident te wijzen dat Saaymans Vader voor de derde keer het woord wilde voeren, maar geeft dat onjuist weer). Turpijn betoogt dat Van Reenen plooibaar was en weinig gezag in de Kamer genoot. Turpijn laat de traditie van het onafhankelijke Kamervoorzitterschap bij Dullert beginnen, terwijl deze volgens zijn betoog nogal bevooroordeeld was.
- 175 Van Houten, *Vijftiëntig jaar in de Kamer*, deel I, 36.
- 176 Nagenoeg alle conservatieven waren volgens Buys van oorsprong liberalen, die van deze groep afstand hadden genomen vanwege persoonlijke rancunes en de dwang onder liberalen tot homogeniteit. Ook Heemskerk was in wezen liberaal. Zie Buys, 'Avontuurlijke politiek', 64-65 en 76-77 of Buys, *Studiën over staatskunde*, 217-218 en 228-229.
- 177 Vgl. Hemels, *Op de bres voor de pers*, 202.
- 178 Vgl. Van Raalte, *Staatshoofd en ministers*, 121-123.
- 179 Vgl. Van Koetsveld, *Het ontstaan, de beginselen en de geschiedenis van onze politieke partijen*, 394-396.
- 180 Sagittarius, *Parlementaire portretten*.
- 181 Vgl. Turpijn, *Mannen van gezag*, 165-166.
- 182 Vgl. ibidem, 179. Volgens Turpijn beriepen de liberalen zich op hun verleden van 1848 om zichzelf autoriteit te geven, zich de Kamer en de grondwet als liberale symbolen toe te eigenen en de nieuwkomers in het parlement te imponeren. Anders: Drentje, 'Interpretaties zonder gezag', 493-494. Zie ook Tamse, 'Het ministerie-Van Zuylen-Heemskerk', 408 en Tanja, *Goede politiek*, 75.
- 183 Doorgaans wordt aangenomen dat het partijstelsel pas eind negentiende eeuw tot groei kwam, zie bijvoorbeeld Belinfante en De Reede, *Beginselen van het Nederlands staatsrecht*, 94. Zie echter: De Haan, *Het beginsel van leven en wasdom*, 10, 17 en 159.

6 1884 en 1901: nieuwe rollen voor staatshoofd en minister-president

- 1 Popularisend verteld door: Kikkert, *Koning Willem III*, 276-317.
- 2 'De pers over den dood des kroonprinsen' in: *De Standaard* 27 juni 1884. Vgl. Cleverens, *Niet verder dan ons huis...*, 80-81; Buys, 'De dood van den kroonprins', 1; Van Osta, *Het theater van de staat*, 121-125. Zie ook: Van Wijnen, *Van de macht des konings*, 249-272.

- 3 'Duitschland' in: *NRC* 19 juni 1884, tweede blad.
- 4 'Duitschland' in: *ibidem*, 25 juni 1884, tweede blad.
- 5 'Engeland' in: *ibidem*.
- 6 'Troonopvolging. – Voogdij. – Regentschap.' in: *ibidem*, 26 juni 1884, derde blad.
- 7 'De pers over den dood des kroonprinsen' in: *De Standaard* 28 juni 1884. Deze betogen over de juridische problemen van een huwelijk van Wilhelmina, vooral wat betreft de centrale positie van de man in het huwelijk, zijn lang veronachtzaamd: Braun, *De prijs van de liefde*, 174 en 179.
- 8 'De plichten van het oogenblik' in: *ibidem*, 30 juni 1884.
- 9 'De pers over den dood des kroonprinsen' in: *ibidem*, 1 juli 1884. Dit is weliswaar een citaat uit de *Protestantsche Noordbrabanter*, maar *De Standaard* heeft het artikel opgebouwd door verschillende bladen achtereenvolgens te citeren in een eigen betoogstructuur.
- 10 *Ibidem*. Het betreft een citaat uit *De Hollander*; zie opmerking in voorgaande noot.
- 11 *HTK* 1883-1884, verenigde zitting, z.p. [1861].
- 12 *Bijlagen HTK* 1883-1884, deel 2, verenigde zitting, 1 (1.1).
- 13 *HTK* 1883-1884, verenigde zitting, 2 [1862].
- 14 'Staten-Generaal. Vereenigde zitting van de beide Kamers der Staten-Generaal' in: *NRC* 30 juli 1884. *De Standaard* publiceerde een neutraal verslag met de stukken: 'Binnenland. Amsterdam, 30 juli' in: *De Standaard* 31 juli 1884.
- 15 'Nederland. Rotterdam, 29 juli' in: *NRC* 30 juli 1884, derde blad.
- 16 *Bijlagen HTK* 1883-1884, deel 2, verenigde zitting, 2 (1.3).
- 17 *Ibidem*, 3.
- 18 'Laatste berichten. Rotterdam, 31 juli' in: *NRC* 1 augustus 1884.
- 19 *HTK* 1883-1884, verenigde zitting, 9 [1869].
- 20 *Ibidem*.
- 21 *Bijlagen HTK* 1883-1884, deel 2, verenigde zitting, 4 (1.3).
- 22 *HTK* 1883-1884, verenigde zitting, 10 [1870].
- 23 *Ibidem*.
- 24 *Ibidem*.
- 25 Vgl. Verburg, *Koningin Emma*, 17-20; Braun, *De prijs van de liefde*, 162, zie echter 163; Oud, *Staatkundige vormgeving in Nederland*, 127-128; Bouman, *Op en om Oranje's troon*, 252.
- 26 'Het regentschap' in: *NRC* 1 augustus 1884, derde blad.
- 27 *HTK* 1883-1884, verenigde zitting, 11 [1871].
- 28 *Ibidem*, 12 [1872].
- 29 Zie artikelenreeks Slijkerman, 'Vrouwen in bestuur en politiek'.
- 30 *HTK* 1883-1884, verenigde zitting, 13 [1873].
- 31 *Ibidem*.
- 32 *Ibidem*, 14 [1874].
- 33 *Ibidem*.
- 34 *Ibidem*, 14-15 [1875].

- 35 Tamse, *Memoires van een enfant terrible*.
- 36 'Binnenland. Amsterdam, 1 augustus' in: *De Standaard* 2 augustus 1884.
- 37 'Binnenland. Regentschap' in: ibidem.
- 38 'De binnen- en de buitenlandsche pers over den dood des kroonprinsen' in: ibidem, 25 juni 1884. Het betreft weliswaar een parafrasering van het *Handelsblad*, maar de redactie neemt er geen afstand van. Vgl. Hoedeman en Meijer, *Willem IV*, 330-332, die in het kader van het toekomstige koningschap van Willem-Alexander bespreken dat het vorstinnendom meer glans en zichtbaarheid heeft dan het koningschap.
- 39 'Binnenland. Amsterdam, 2 augustus' in: ibidem, 4 augustus 1884.
- 40 'Nederland. Rotterdam, 1 augustus' en 'Staten-Generaal. Vereenigde zitting der beide Kamers. Zitting van vrijdag 1 augustus. Geopend ten 11 ure. Benoeming van eene regentes' in: *NRC* 2 augustus 1884.
- 41 'Nederland. Rotterdam, 1 augustus' in: ibidem, tweede blad. Vgl. Witlox, *Schaepman*, 326-327.
- 42 Mill, *Considerations on Representative Government*, 105-106 (dezelfde tekst als in de derde druk van 1865, 260-261) merkte wel op dat de prime minister in Engeland volledig afhankelijk was van de stemming in het Lagerhuis, maar stelde diens ontbindingsrecht van het parlement daartegenover. Het ontbindingsrecht vond Mill van groot belang om een impasse tussen parlement en regering te voorkomen. Op zijn beurt betoogde Thorbecke in zijn in 1870 gepubliceerde 'Narede' in *Parlementaire redevoeringen*, deel 6, x-xii dat de Kroon en de volksvertegenwoordiging in een constitutionele monarchie zich niet moesten afvragen wat hun recht was, maar hoe zij van hun rechten gebruikmaakten. Beide machten waren volgens hem weliswaar zelfstandig, maar stonden met elkaar in organiek verband. In deze passage ging Thorbecke nog steeds uit van een koninklijke regering: 'Aan de Kroon behoort de benoeming der Ministers. Doch een Koning kiest, [...] zonder te bedenken dat de Ministers met de Vertegenwoordiging te handelen hebben en daar zedelijke magt moeten zijn, uitsluitend naar individueel welbehagen' (ibidem, x-xi). Zoals beschreven in het vorige hoofdstuk, hadden de liberalen in 1868 juist met dit idee afgerekend: een regering moest uitsluitend en volledig verantwoording afleggen aan het parlement. Het evenwicht tussen vertegenwoordiging en regering was verbroken ten gunste van de vertegenwoordiging.
- 43 Vgl. Donner, 'Grondwetsstudie in Nederland', 341. Thorbecke opende zijn 'Narede' met de stelling dat een minister meer een man van actie dan een man van woorden moest zijn: 'Staatsman is niet, die redevoeringen houdt, maar die proeven van Staatsbeleid gaf; hij wordt uit zijn doen gekend' (Thorbecke, *Parlementaire redevoeringen*, deel 6, v).
- 44 Zie noot 10 van hfst. 1.
- 45 Bagehot, *The English Constitution*, III; dit boek bevat de eerste druk uit 1867.
- 46 De benadering van Bagehot is normatief in plaats van descriptief, zie Cannadine, 'The Context, Performance and Meaning of Ritual', 107. Victoria had wel degelijk

- nog constitutionele macht, zie Le May, *The Victorian Constitution*, 59-61 en 65-75 en Greaves, *The British Constitution*, 79. Voor Victoria's aanzienlijke invloed op benoemingen, zie Jennings, *Cabinet Government*, 62-66.
- 47 Vgl. Te Velde, 'Constitutionele politiek', 147-151 en 165-175.
- 48 Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbeseft*, 123-134 en 268-269; idem, 'Van grondwet tot grondwet', 145-146. Vgl. Hobsbawm, 'Mass-Producing Traditions', 271 en 307; Kuhn, *Democratic Royalism*, 140-141; Van Osta, *De Europese monarchie in de negentiende eeuw*, 190-216, 278-279 en 282; Van Osta, *Het theater van de staat*, 86-105, 115-149 en 234-238; Van Schoonhoven, "“Houd Oranje boven en de troep er onder”".
- 49 Verburg, 'Koningin Emma als regentes', 203-206; idem, *Koningin Emma*, 70-87, vgl. 87-109, 151-161 en 191-192.
- 50 Verburg, 'Koningin Emma als regentes', 208-211; idem, *Koningin Emma*, 123-145, vgl. 209-212.
- 51 Vgl. Te Velde, 'De drie fasen van de constitutionele monarchie', 107-109. Te Velde onderscheidde een fase van evenwicht tussen vorst en volksvertegenwoordiging, dan spanning tussen monarchie en democratie tussen 1870 en 1945 en ten slotte verbondenheid van monarchie en parlementaire democratie.
- 52 Donner, 'Grondwetsstudie in Nederland', 340-341. Zie ook Van Raalte, *De minister-president*, 148-150.
- 53 Donker Curtius wordt in de bestaande literatuur over het minister-presidentschap over het hoofd gezien, vgl. Van Raalte, *De minister-president*, 121-146; Dooyeweerd, *De ministerraad*, 133-135; Oud, *Het constitutioneel recht*, deel I, 409-411; Rehwinkel, *De minister-president*, 94-96. Van Raalte (156) neemt aan dat het voorzitterschap na 1874 niet meer heeft gewisseld. Zie ook: Van Raalte, *De ontwikkeling van het minister-presidentschap*.
- 54 Dooyeweerd, *De ministerraad*, 150-151; citaat 151.
- 55 Rehwinkel, *De minister-president*, 198; De Beaufort, *Vijftig jaren uit onze geschiedenis*, deel 2, 3-4 en 10-11.
- 56 Vgl. De Valk en Van Faassen, *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort*, deel I, 159.
- 57 *HTK* 1901-1902, 237-376, zie echter 335 (het voorafgaande jaar had formateur Pierson ook nagenoeg als enige het woord gevoerd: *HTK* 1900-1901, 493-573, zie echter 504); vgl. Rehwinkel, *De minister-president*, 159-160; Van Raalte, *De minister-president*, 164 en 174-176.
- 58 Vgl. Rehwinkel, *De minister-president*, 56-57. Rehwinkel merkt op – zonder onderbouwing – dat de verhouding tussen het staatshoofd en de minister-president rond de eeuwwisseling gelijkwaardiger was geworden en dat de premier in zijn politiek functioneren nauwelijks meer van het staatshoofd afhankelijk was.
- 59 Verburg, 'Koningin Emma als regentes', 210 en 213; Verburg, *Koningin Emma*, 138-139, 147 en 195-197; Van Raalte, *De minister-president*, 163 en 173; Slijkerman, *In dienst van de Kroon*, 159.

- 60 Verburg, 'Koningin Emma als regentes', 201-203; Verburg, *Koningin Emma*, 192-193.
- 61 Van Raalte, *Het Nederlandse parlement*, 27-29.
- 62 Ibidem, 29-30; Fasseur, *Wilhelmina: krijgshaftig in een vormeloze jas*, 212-213.
- 63 Te Velde, 'Het "roer van staat" in "zwakke vrouwenhanden"', 188.
- 64 Ibidem, 182-190.
- 65 Verburg, 'Koningin Emma als regentes', 213-214.
- 66 *Bijlagen HTK 1901-1902*, bijlage A, hoofdstuk 1, 23, artikel 2, eerste regel.
- 67 Geciteerd bij: Fasseur, *Wilhelmina: de jonge koningin*, 348-349. De spelfouten zijn van Wilhelmina.
- 68 Koekkoek, 'Leider in eminenten zin. Kuyper als premier', 102-103.
- 69 Citaat uit: *HTK 1901-1902*, 241.
- 70 Ibidem, 286.
- 71 Kuyper had het reglement inderdaad bij brief van 18 november verzonden: *Bijlagen HTK 1901-1902*, bijlage A, hoofdstuk 1, 23.
- 72 Ibidem, 330.
- 73 Ibidem.
- 74 Bij de begrotingsbehandeling in 1901 was in de Eerste Kamer wel een heus debat ontstaan over het gewijzigde reglement, maar zowel het overgrote deel van de Eerste Kamerleden als de regering vond de kwestie eigenlijk van weinig belang, omdat het minister-presidentschap een al bestaande praktijk was: Van Raalte, *De minister-president*, 169-178. Van Raalte geeft geen aandacht aan de Tweede Kamer.
- 75 *Bijlagen HTK 1904-1905*, bijlage A, hoofdstuk 1, II.
- 76 Ibidem, 24.
- 77 Ibidem.
- 78 'Staatsbegroting 1905. Algemeene beschouwingen. (Uittreksel uit de memorie van antwoord.)' in: *NRC* 25 november 1904, tweede blad.
- 79 *Bijlagen HTK 1905-1906*, bijlage A, hoofdstuk 1, 13. Vgl. Minderaa, 'De politieke ontwikkeling in Nederland 1887-1914', 453.
- 80 Ibidem, 21.
- 81 Ibidem, 38.
- 82 'Het nieuwe reglement van orde voor den ministerraad' in: *NRC* 26 november 1905, tweede blad.
- 83 'Nederland. Rotterdam, 29 november. De macht der Kroon' in: *ibidem*, 30 november 1905.
- 84 Bornewasser, 'Ministeriële verantwoordelijkheid vóór en na 1848', 90, zie ook Verkade, *Overzicht der staatkundige denkbeelden van Johan Rudolph Thorbecke*, 92-95.
- 85 'Uit de pers. De wijziging van het reglement van orde voor den ministerraad' in: *NRC* 30 november 1905.
- 86 'Nederland. Tweede Kamer. Vergadering van vrijdag 6 december' in: *ibidem*, 7 december 1901, tweede blad.

- 87 HTK 1905-1906, 317-513 en Van Raalte, *De minister-president*, 184-189.
- 88 HTK 1906-1907, 514-612, zie echter 560 en 562-563; Rehwinkel, *De minister-president*, 160, noot 17.
- 89 Van Raalte, *De minister-president*, 190-196. Vgl. Den Hertog, *Cort van der Linden*, vooral 542-543 en 560-568.
- 90 Bij de grondwetsherziening van 1983 werd voor het eerst zowel de ministerraad als het minister-presidentschap opgenomen. In artikel 45 wordt de minister-president alleen aangeduid als voorzitter van de ministerraad; formeel is hij primus inter pares met het beginsel van onderlinge ministeriële gelijkwaardigheid.
- 91 Van Raalte, *Het Nederlandse parlement*, 241.
- 92 Vgl. Rehwinkel, *De minister-president*, 96; Oud, *Het constitutioneel recht*, deel 1, 409-412; Dooyeweerd, *De ministerraad*, 329; Van Raalte, *De minister-president*, 156.
- 93 Vgl. Rehwinkel, *ibidem*, 94-95.
- 94 Van Raalte, *De minister-president*, 147-156 stelde weliswaar vast dat de formateur tot leider van het kabinet en voorzitter van de ministerraad werd, maar leidde het leiderschap af uit het voorzitterschap. Aangezien het voorzitterschap na 1874 niet meer wisselde, nam hij aan dat het premierschap zich toen pas echt ontwikkelde. Ook Dooyeweerd, *De ministerraad*, 324 en Oud, *Het constitutioneel recht*, deel 1, 409 leidden het leiderschap af uit het voorzitterschap en miskenden dat de het minister-presidentschap ook los van het voorzitterschap kon bestaan. Rehwinkel, *De minister-president*, 94-97 volgt deze auteurs.
- 95 Van Raalte, *De minister-president*, 154-158 laat enerzijds zien dat Thorbecke in de door hem geformeerde kabinetten veel invloed had, maar legt anderzijds geen relatie tussen het minister-presidentschap en een op het formateurschap berustende inter-parespositie; ook elders is Van Raalte niet consequent (zie 179 en 204-206).
- 96 Te Velde, 'De traditie van de minister-president', 17-34.
- 97 Toen Kuyper het minister-presidentschap had geformaliseerd, adresseerde de regering deze kwestie in haar memorie van antwoord bij het debat met de Eerste Kamer (Van Raalte, *De minister-president*, 171-172). Het onderwerp speelde echter verder geen rol, ook niet bij andere kwesties rond het minister-presidentschap. Ook Dooyeweerd, *De ministerraad*, 313-316 concludeerde dat in Nederland nooit is gebroken met het collegialiteitsbeginsel en dat de ongerustheid bij de premierschappen van Schimmelpenninck, Van Hall en Kuyper meer ging over de instelling van het premierschap als zodanig, dan over de angst dat de premier de andere ministers zou gaan overheersen en de individuele en collectieve ministeriële verantwoordelijkheid tot een dode letter zou maken.
- 98 Vgl. Te Velde, 'The Three Phases of the Constitutional Monarchy', 112. Volgens Te Velde waren de kiezers die zich hadden georganiseerd in politieke partijen aan het einde van de negentiende eeuw in landen als Nederland, België en Groot-Brittannië de beslissende factor; Hawkins, "'Parliamentary Government" and Victorian Political Parties', 640-641 en 664-668. Hawkins beschrijft hoe partijen systematisch werden georganiseerd na de Second Reform Act in 1867.

7 Conclusie: ministeriële verantwoordelijkheid als evenwichtsmechanisme

- 1 De Nederlandse juridische literatuur spreekt hier niet over, mede omdat de trouwensregel los wordt gezien van de ministeriële verantwoordelijkheid. Wel merkt C. Kortmann terecht op dat de ministeriële verantwoordelijkheid inhoudsloos wordt als er altijd sprake moet zijn van schuld, omdat de minister zich dan voor het gedrag van zijn ambtenaren zou kunnen excuseren; het concept van de sorry-democratie. Kortmann spreekt daarom ook van een soort risicoverantwoordelijkheid: Kortmann, 'Afsluitende beschouwingen', 108.
- 2 Bevaart, 'Een leger zonder hoofd', 225-230; Van 't Veer, *Maar majesteit! Koning Willem III en zijn tijd*, 15; vgl. Bevaart, *De Nederlandse defensie*, 26-34 en 275-278.
- 3 Greaves, *The British Constitution*, 170-171.
- 4 Bevaart, 'Een leger zonder hoofd', 237.
- 5 Zie onder andere: Van Raalte, *Staatshoofd en ministers*, 242-245.
- 6 Vgl. Van Raalte, *Het koninklijk huis*, 56-59. Van Raalte noemt als voorbeeld bij uitstek de brief van de ministerraad van 1877 aan de prins van Oranje met het verzoek om zich niet voortdurend op te houden in Parijs en terug te komen naar Nederland, omdat hij anders als troonopvolger te veel los kwam te staan van Nederland.
- 7 Beatrix moderniseerde ook de hoforganisatie ingrijpend: Meijer, *Aan het hof*, 21-27.
- 8 Kooistra en Koole, *Beatrix*, 41-43, 54-55, 91-94 en 162-163; Van Wijnen, *De macht van de Kroon*, vooral 13-27, 182 en 185-188; Rehwinkel, "Royalty is not essential", 78-80.
- 9 Vgl. Vermeulen, Krijnen en Roos, *De koning in het Nederlandse staatsrecht*, 70-71. Men kan erover twisten in hoeverre het Kabinet der Koningin zelfstandig bleef. Vastgesteld echter werd dat het kabinet binnen de ministeriële verantwoordelijkheid zou moeten vallen. Verder werd het kabinet onder de begroting van Algemene Zaken gebracht, om de verantwoordelijkheid van de minister-president te benadrukken. Bovendien kreeg de directeur van het kabinet een verrekende inlichtingenplicht aan ministers opgelegd. Zie ook: Roos, 'Ministeriële verantwoordelijkheid', 344-346.
- 10 Verburg, 'Koningin Emma als regentes', 206-208; Verburg, *Koningin Emma*, 110-122.
- 11 Baggerman, "Zo een vrijheid begeer ik nimmer meer te beleven.", 74-75 (citaat 75).
- 12 Van 't Veer, *Maar majesteit! Koning Willem III en zijn tijd*, 168-170 (citaat 168), zie verder 178-179 en 208; Verburg, *Koningin Emma*, 17. Overigens is het merkwaardig dat Weitzel begin jaren tachtig het militaire opperbevel in het geval van oorlog aan de ziekelijke prins Alexander zou willen toevertrouwen (Van 't Veer, *ibidem*, 149-152).
- 13 Van 't Veer, *Maar majesteit! Koning Willem III en zijn tijd*, 47. Van 't Veer (19-21) stelt dat de koning in een onmogelijke positie verkeerde, omdat het koningschap tradi-

tioneel was ingebed in het volk, terwijl de liberale elite, anarchisten en socialisten andere belangen hadden. De Vries, *Het grondwettig koningschap onder koning Willem III*, 28 schrijft: 'De constitutioneele Koning moet zijn noch dictator noch marionet. In de negentiende eeuw was er geen moeilijker ambt dan drager te zijn van de Koninklijke waardigheid.'

- 14 Vgl. Rehwinkel, *De minister-president*, 56-57.
- 15 Te Velde, 'Van grondwet tot grondwet', 173.
- 16 Ibidem, 104, 110, 114 en 119-120; Te Velde, 'Constitutionele politiek', 153 en 162-163.
- 17 De keuze bij de onderzoeksopzet om de handelingen van de Eerste Kamer buiten het onderzoek te laten, wordt hierdoor inhoudelijk gerechtvaardigd. Uiteraard is bij bestudering van de overige bronnen wel de Eerste Kamer betrokken, zoals ook in de hoofdstukken naar voren komt.
- 18 Hoogers en Del Grosso, 'De ministeriële verantwoordelijkheid voor het buitenlands beleid', 209. De auteurs constateren dat de ontwikkeling van de parlementaire bemoeienis met het buitenlands beleid beschreven kan worden als een verschuiving van uitsluitend controle achteraf naar zeggenschap vooraf.
- 19 Van den Driessche, *Politieke ministeriële verantwoordelijkheid*, 179 en 182-183.
- 20 Hagen, *Politicus uit hartstocht*, 299, 515 en 518.
- 21 Den Hertog, *Cort van der Linden*, 285-286 en 291-293.
- 22 Te Velde, 'De traditie van de minister-president', 12, 31 en 35-36.
- 23 Ibidem, 36.

